

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EMEVÎLER'İN KUZEY AFRİKA FETİHLERİ
POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
DOÇ. DR. FATİH ZENGİN **ENES SERDAR**

MALATYA 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

EMEVÎLER'İN KUZEY AFRIKA FETİHLERİ POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

ENES SERDAR

DANIŞMAN

DOÇ. DR. FATİH ZENGİN

MALATYA 2022

ONUR SÖZÜ

“Enevîler’in Kuzey Afrika Fetihleri Politikası” başlığıyla incelemeye aldığım bu çalışmanın bilimsel ahlak ve değerleri çiğnemeksizin yoğun bir mesai harcayarak bizzat tarafımdan yazıldığını onurumla doğrularım.

Enes SERDAR

Malatya 2022

ÖNSÖZ

Ele alacağımız bu çalışma, Hz. Peygamber (s.a.v) ve halifeler sonrası dönemde İslam coğrafyasının büyüyüp gelişmesine gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da büyük fetihlere imza atarak kendinden önceki sınırları bir adım daha öteye taşıyıp askeri, siyasi, idari, sosyal ve ekonomik alanda ciddi atılımlarla Dünya'nın büyük bir bölümüne yayılmasına önemli derecede katkı sağlayan Emevî Devletinin Kuzey Afrika politikası üzerine olacaktır.

Kuzey Afrika cephesiyle temaslar ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn döneminde başlamıştır. Hz. Ömer'in hilâfetiyle birlikte H. 20 M. 640 yılında, Amr bin El-Âs komutasında Mısır üzerine yapılan seferle birlikte İslâm ordusu bu topraklara girmiş ve uzun bir süre buranın ıslahı için çaba sarf etmişlerdir. Daha sonra Hz. Osman döneminde burada vali sıfatıyla görevlendirilen Abdullah bin Sâ'd bin Ebî Serh, fethi bir adım öteye taşımış yaşanan bu olumlu gelişme neticesinde İfrîkiye'nin fethi de gündeme gelmiştir. Bu yönde girişilen faaliyetler ve fetih için yapılan çalışmalar neticesinde nihayet H. 25 M. 645 yılında Abdullah, ordusuyla birlikte bölgeye bir çıkarma yaparak Kayrevân şehrine kadar olan yerleri fethedip İfrîkiye'nin alınmasını sağlamıştır. İlk iki halife döneminde elde edilen bu başarılar Hz. Osman'ın şehadeti ve Hz. Ali'nin başa geçmesiyle bir müddet kesintiye uğramıştır. Yeniden bu muhit ile ilgilenmek ise ancak Emevîler döneminin başlamasıyla birlikte Muâviye bin Ebî Süfyân'ın başa geçişiyle mümkün olmuştur.

Emevî halifelerinin bölgede görevlendirdiği; Muâviye bin Hudeyc, Ukbe bin Nâfi', Ebû Muhâcir bin Dinâr, Züheyr bin Kays el-Belevî, Hassân bin Nu'man el-Gassânî ve Mûsâ b. Nusayr gibi güçlü idareci ve komutanlarla Mağribu'l Aksâ bölgesine kadar açılım gerçekleşmiş ve nihayet bölgenin tamamının fethini sağlayan Mûsâ bin Nusayr'la birlikte yaklaşık 50 yıl süren mücadele neticesinde Kuzey Afrika Müslümanların tahakkümü altına girmiştir. Aynı zamanda bu bölgenin fethedilmesiyle, Müslümanların Batı cihetine ilerlemesine engel teşkil eden etmenler ortadan kalkmıştır. H. 92 M. 710 yılına gelindiğinde İslâm fâtipleri tarafından İber yarımadasına temas noktasında ilk adımlar atılmıştır.

Çalışmamız, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde bu konuyu seçmedeki amacımız hakkında bilgi verdik.

Birinci bölümde, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Kuzey Afrika'yla ilgili siyasi ve askerî durumu ele alarak halifelerin bölgeyle alakalı tutumlarını, temaslarını ve uyguladıkları fetih politikalarını ele aldık

İkinci bölümde yani çalışmamızın esasını teşkil eden bu ana bölümde, Emevî Devletinin Kuzey Afrika politikasını ve bu toprakların asıl sahibi olan Berberîlerle ilk temaslarını, mücadelelerini, savaş ve antlaşmalarını ele alarak bölgeye yapılan seferleri ve gerçekleşen fetihleri aktardık.

Üçüncü bölüm ise, yaklaşık 70 yıldan beri Afrika'nın genelinde gerek aralıklarla ve gerekse rutin olarak sürdürülen faaliyetlerin taçlanmasını içeren ve bölgeye İslam sancağının dikilmesini ele alan fetihlerdeki istikrarın sağlandığı dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Mağribu'l Ednâ, Mağribu'l Evsât, Mağribu'l Aksâ olarak üç cepheye ayrılan Kuzey Afrika'da Rum ve Berberî tehlikesi bertaraf edilerek bölgenin tamamı İslâm hakimiyetinin buyruğu altına girmiştir.

Akademik hayatımın ilk adımı olan bu çalışmamda süreç başından beri gerek konu seçiminde gerekse tezimi yazma sürecinde motivasyonumu diri tutmak adına desteklerini esirgemeyen, ilgili, alakalı ve samimi tavırlarıyla bana rehberlik eden kıymetli hocam Doç. Dr. Fatih ZENGİN'e emeklerinden dolayı teşekkürlerimi bir borç bilir, saygılarımı sunarım.

Büyük bir özveriyle hazırladığım bu çalışmamı, eğitim hayatım boyunca beni destekleyen maddi-manevi anlamda yanımda olan ve dualarını eksik etmeyen değerli Babam ve Anneme armağan ediyorum.

Enes SERDAR

Malatya 2022

ÖZET

Kuzey Afrika bölgesinin İslam Tarihi sahnesine girmesi, Hz. Muhammed (s.a.v)'in vefatı sonrası cihat şuuruyla hareket eden Râşid halifeler'in bu yöndeki faaliyetlerini yoğunlaştırmasıyla mümkün olmuştur. Bu dönemden sonra ise bayrağı devralıp bölgeyle ilgili faaliyetleri sürdürmek Emevî Hanedanı'na nasip olmuştur. Hilafet makamına geçen Muaviye b. Ebî Süfyân, bölgeyle ilgilenmesi için daha evvel burada komutanlık vazifesi yürüten Amr b. el-Âs'ı yeniden görevlendirerek Mısır ve İfrîkiye valiliğini onun emrine vermiştir. Ancak Amr'ın faaliyetleri daha çok Mısır üzere olmuştur zira iki yıl sonra vefat etmesi sonucu daha fazlasını yapması mümkün olmamıştır. Ardından bölgeyle daha evvel temasları bulunan Muaviye b. Hudeyc komutasındaki ordu Emevîler döneminde ilk defa İfrîkiye'ye girmeyi başarmıştır. Ama esas atılım kendisinden sonra gelen Ukbe b. Na'fi' zamanında gerçekleşmiştir. O burada iki defa valilik yapmıştır. Birinci döneminde Mağribu'l Evsât ikinci dönemdeyse Mağribu'l Aksâ topraklarına kadar ilerleyerek daha önce hiçbir komutanın ulaşamadığı Atlas Okyanusu sınırlarına kadar ulaşmıştır.

Hassân b. Nu'man el-Ğassânî'nin H. 69 M. 689 yılında İfrîkiye valisi olarak atanması ve burada yaklaşık 16 yıl görevde kalması bölgede İslam sancağının dalgalanmasındaki en büyük etmenlerden biri olmuştur. Çünkü o, burada sadece askerî alanda değil sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda da yenilikler yaparak hem bölge halkının beğenisini kazanmış hem de ihtida etmelerini sağlamıştır. Öyle ki onun görevden alınmasıyla birlikte Berberîler arasında yeniden irtidât hareketleri başlamış ve bölgede isyanlar baş göstermiştir. Bu isyan hareketleri ancak Mûsâ b. Nusayr'ın atanması ile birlikte uyguladığı sert politikalar neticesinde durdurulabilmiş ve Mağrib'te yeniden sükûnet sağlanmıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Kuzey Afrika, Berberîler

ABSTRACT

The entry of the North African region into the Islamic History scene, Hz. After the death of the Prophet Muhammad (pbuh), the Rashid caliphs, who acted with the consciousness of jihad, intensified their activities in this direction. After this period, the Umayyad dynasty took over the flag and continued the activities related to the region. Muaviye b. Ebî Sufyan, to deal with the region, Amr b. He reassigned al-As and gave the governorship of Egypt and Ifrîkiye under his command. However, Amr's activities were mostly about Egypt because he was unable to do more as a result of his death two years later. Then Muaviye b. The army under the command of Hudeyc managed to enter Ifrîkiye for the first time during the Umayyad period. But the main breakthrough came after Ukbe b. It took place in the time of Na'fi'. He served as governor here twice. In the first period, Magribu'l Evsât reached the borders of the Atlantic Ocean, which no commander had reached before, by advancing to the territory of Maghrib Aksâ in the second period.

Hassan b. One of the biggest factors in the fluctuation of the Islamic sanjak in the region is the appointment of Nu'man al-Ghassani as the governor of Ifrikiye in 69 H. Because he made innovations not only in the military field but also in the social and cultural fields, gaining the appreciation of the people of the region and enabling them to convert. So much so that with his dismissal, apostasy movements started again among the Berbers and rebellions broke out in the region. These revolt movements were only carried out by Mûsâ b. With the appointment of Nusayr, he was stopped as a result of the harsh policies he implemented and calm was restored in Maghrib.

Anahtar kelimeler: Islamic History, Umayyads, North Africa, Berbers

İÇİNDEKİLER TABLOSU

ONUR SÖZÜ	i
ÖNSÖZ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1
1- Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynaklar.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1- HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE KUZEY AFRİKA.....	6
1-1. Hz. Ebû Bekir dönemi (H. 11-13 M. 632-634)	6
1-2. Hz. Ömer Dönemi (H. 13-23 M. 634-644)	7
1-2-1. Kuzey Afrika Fetihleri.....	8
1-2-2. Bâbilyûn (Mısır) fethi	11
1-2-3. İskenderiye'nin Fethi.....	15
1-2-4. Berka ve Trablus'un Fethi	20
1.3. Hz. Osman Dönemi (H. 23-35 M. 644-656)	23
1-3-1. İskenderiye'nin İkinci Fethi.....	23
1-3-2. İfrîkiye'nin Fethi	24
1-3-3. Nûbe Seferi (Ğazvetu'l Esâvid).....	26
1-3-4. Zâtu's Savâri Savaşı.....	27
İKİNCİ BÖLÜM	30
1- EMEVÎLER'İN KUZEY AFRİKA POLİTİKASI	30
1-1. Ukbe b. Nâfi'in Kuzey Afrika Seferleri H. 41-43/M. 661-663	31
1-2. Muâviye b. Hudeyc el-Kindî Öncülüğünde İfrîkiye Seferi.....	33
1-3. Ukbe'nin Mağrib Üzerine Gerçekleştirdiği Seferler	35

1-4. Ukbe b. Nâfi'in Birinci Valilik Dönemi ve Kayrevân Şehrinin İnşası (H. 50-55/M. 670-675)	40
1-5. Ebû Muhâcir b. Dinâr'ın Mağrib Seferleri H. 55-62/M. 675-681.....	44
2- EMEVÎLER'İN BERBERÎLERLE MÜCADELESİ	46
2-1. Berberîlerin Kökeni ve Yaşam Alanları	46
2-2. Ukbe b. Nâfi'in İkinci Valilik Dönemi ve Berberîlerle Mücadelesi (H. 62-63/M. 681-684).....	49
2-2-1. Kayrevân'a Dönüşü Sırasında Ukbe'nin Şehit Edilmesi.....	52
2-3. Züheyr Bin Kays'ın Valiliği ve Küseyle Bin Lemzem'le Mücadelesi.....	56
2-3-1. Züheyr b. Kays El-Belevî'nin Berka'ya Dönüşü ve Rumlar Tarafından Şehit Edilmesi	58
2-4. Hassân Bin Nu'man El-Ğassânî'nin Valiliği ve Berberîlerle Mücadelesi H. 69-85 M. 689-705.....	59
2-4-1. Hassân bin Nu'man'ın Kâhine ile Mücadelesi ve Mağlubiyeti.....	62
2-4-2. Hassân'ın İfrîkiye Üzerine Gerçekleştirdiği İkinci Sefer ve Kâhine'yi Yenmesi.....	64
2-4-3. Hassân'ın Kayrevân'a Dönüşü ve Kartaca'nın İkinci Fethi (H. 82 M. 702)	69
2-4-4. Hassân'ın İfrîkiye'de Yaptığı İcraatlar ve Tunus Şehrinin Kurulması	72
2-4-5. Hassân b. Nu'man'ın Azledilmesi (H. 86 M. 705)	74
2-4-6. Hassân'ın Valilik Görevinden Azledilmesiyle ilgili bazı problemler .	76
2-4-6-1. Birinci sebep; Abdülmelik ve Abdülaziz Arasındaki Soğuk Çatışma	76
2-4-6-2. İkinci Sebep; Abdülmelik ve Abdülaziz'in Yakın Tarihte Vefat Etmesiyle Birlikte Ortaya Çıkan Kronolojik Tutarsızlık.....	77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	81
1- MAĞRİB FETİHLERİNDE İSTİKRAR'IN SAĞLANMASI	81

1-1. Mûsâ Bin Nusayr'ın İfrîkiye Valiliği.....	82
1-2. Mûsâ'nın Kayrevân'a gelişi ve Faaliyetleri	83
1-3. Mağribu'l Evsât'ın Islahı ve Mağribu'l Aksâ'nın Fethi.....	84
1-3-1. Tanca'nın Fethi	86
1-4. Mûsâ'nın İfrîkiye'de Yaptığı İcraatlar ve Deniz Üzerine Düzenlediği Seferler.....	88
SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	91

KISALTMALAR

b: bin veya ibn

bkz: Bakınız

Çev: Çeviren

c.c: Celle Celâluhû

Sav: Sallallahu aleyhi ve sellem

r.a: Radiyallahu anh. (Allah ondan razı olsun)

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

vd: ve diğerleri

ts: Tarihsiz

h: Hicri

m: Milâdi

GİRİŞ

1- Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kaynaklar

Araştırmamızın konusu Râşid halifeler sonrası hilafet sahnesine çıkan Emevîler'in Kuzey Afrika Fetihleri Politikası üzerine olacaktır. Konu seçimini yaparken amacımız bu alandaki boşluğu doldurmaktan ziyade Emevî hanedanının bu bölgeyle ilgili yaptığı siyasî ve askerî çalışmaları enine ve boyuna özgün bir şekilde ortaya koymaktı. Nitekim çalışmayı ele alırken konuyu sınırları dışına taşırmadan ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardan esinlenip özgün bir çalışmaya imza atmak için büyük bir çaba sarf ettik.

Emevîler'in, İslam siyaset sahnesinde azımsanmayacak derecede büyük başarılarla imza attığı muhakkaktır. Kendinden önceki Râşid halifelerin taşıdığı sancağı bir adım daha öteye götürmeyi şiar edinen halife ve onların emri altında cihat uğruna savaşan komutan ve askerlerle birlikte İslami fütuhâtı zirveye taşımışlardır.

Konu kapsamımız dahilinde olan Kuzey Afrika ile münasebetlere gelince ise bunun, Muaviye b. Ebî Süfyân'ın hilafet makamına gelmesiyle birlikte Amr b. el-Âs'ı Mısır valisi olarak görevlendirmesi ve Batı yönünde ilerleyerek yeni fetihlere kapı aralamasını emretmekle başladığını biliyoruz. Bu fütuhât silsilesi, bazı dönemler iç siyasette sorun yaşayan halifelerin bölgeye gereken önemi verememesi ve askerî teçhizat yardımında bulunamaması sebebiyle kısa süreli fetretlere uğramıştır. Ancak 70 senelik süreç içerisinde yaşanan hadiseler Müslümanların nihai hedefe ulaşmasını engelleyememiş ve sonunda bölge tamamen Müslümanların tahakkümü altına girmiştir.

Konuyla ilgili faydalandığımız kaynaklara geçmeden önce şunu belirtmeliyiz ki nihai hedefimiz özgün bir çalışma ortaya koymak olduğu için ana kaynağa ulaşma noktasında ciddi manada çaba harcadık. Tez, makale ve ansiklopedi maddesi gibi tali kaynaklara ise ihtiyaç olması halinde müracaat etmeyi uygun gördük. Bu nedenle yararlandığımız kaynakların temelinde, Arapça eserlerin asıl suretlerinin çözümlenmesi ve muhteviyat bakımından benzer çalışmaların karşılaştırılması yöntemiyle en doğru bilginin sunulması gayreti yatmaktadır. Yine yararlanılan kaynakların bütününde tez yazım kuralları ve etik değerler dikkate alınmış olup orijinalitenin korunmasına özen gösterilmiştir. Şimdi faydalandığımız bu eserlerin başlıca olanlarını kronolojik sıralamaya göre inceleyelim;

Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (ö.204/819) bir nesep alimi ve tarihçi olan bu zat'ın *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*¹ isimli eserinde daha çok Berberî milletinin soyu-sopu ve yaşam alanlarıyla ilgili bilgiler elde etme imkânı bulduk. Bu konuda en eski kitaplardan biri olması hasebiyle çalışmamızın aydınlanması noktasında büyük fayda sağladı.

Halîfe b. Hayyât (ö.240/855) kronolojik anlamda yazılmış ilk İslam tarihi eseri olarak kabul edilen *et-Târîh*² isimli eseri halifeler döneminden başlayarak hicri II. Asrın ortalarına kadar İslam tarihinde yaşanmış hemen bütün olayları temel çizgileri üzerinden aktaran kıymetli bir eserdir. Ancak bazen tarihsel kronolojide hatalar barındırması sebebiyle ilave eserlerden yararlanarak çözümlemeyi uygun gördük.

İbn Abdülhakem (ö.257/871)'in *Fütûhu Mısır ve'l Mağrib*³ isimli eseri faydalandığımız önemli başucu kitaplarımızdan biri olmuştur. Mısır, İfrikiye, Mağrib ve Endülüs tarihiyle alakalı önemli bilgiler aktaran müellif olaylara yorum katmaksızın doğrudan rivayetler kanalıyla aktarması sebebiyle bazen bir olayı başka bir yerde farklı şekilde anlatmak gibi bir yanılğıya düşmüştür. Ancak böyle olması eserin alelade bir esermiş gibi algılanmasına sebebiyet vermemelidir. Çünkü incelediğimiz diğer birçok eserde bulunmayan bilgileri buradan bulma olanağı elde ettik.

İbn Kuteybe (ö.276/890) *el-İmâme ve's Siyâse*⁴ müellifi net olarak belli olmayan bu eser İbn Kuteybe'ye nispet edilmiştir. Eserde daha çok halifeler dönemiyle birlikte baş gösteren siyasi meseleler detaylı olarak barınmaktadır. Ancak biz daha çok Mûsâ b. Nusayr'ın valilik dönemi itibariyle yaşanan hadiseleri incelerken bu eserden faydalanmaya özen gösterdik zira o dönemle ilgili yapılan hemen her çalışmada bu kaynaktan faydalanılmıştır. İçeriğinde bazı absürt olaylar aktarılmakta olsa dahi yabana atılacak bir eser değildir.

Belâzurî (ö.279/893) müellifin günümüze ulaşan iki eserinden biri olan *Fütûhu'l Büldân*⁵ şimdiye kadar ele aldığımız kitaplardan biraz daha farklı bir tarzda yazılarak Hz. Muhammed'in hicretiyle başlayıp Abbasî devletine kadar yaşanan siyasi, kültürel,

¹ Hişâm b. Muhammed Kelbî, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, 820.

² Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât* (Dimeşk: Dâru'l Kalem, 1977).

³ Abdurrahmân b. Abdillâh İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l Mağrib* (Mektebetü's-Sekafiyeti'd-diniyye, 1994).

⁴ Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, ed. Muhammed Mustafa Fehmi (Mısır: Columbia Üniversitesi Kütüphaneleri, 1331).

⁵ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân* (Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l Hilâl, 1988).

sosyal ve ekonomik hadiseleri bütün yönleriyle ele almaktadır. Bu eserde tarihsel kronolojiden ziyade fethedilen şehirlerin sıralamasına göre bir yöntem takip edilmiş ve bilgiler bu doğrultuda aktarılmıştır. Eserde olaylar aktarılırken bazen hadis rivayetleri ve sahabe sözlerine yer verilmiş bazen de bir olayla ilgili birden çok rivayet sentezlenerek doğru olan sunulmaya çalışılmıştır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923) müellifin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*⁶ adlı çalışması kendisinin ikinci kitabı olup diğerlerine nazaran daha az istifade ettiğimiz bir eserdir. Çünkü bu eserde geçen hadiseler daha çok efsanevi tarzda ele alınmış olup bizim alanımızla ilgili pek fazla bilgi barındırmamaktadır.

Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî (ö.453/1061) Mağrib ve İfrîkiye'de yaşayan, burada görev yapan lider ve ulemânın hayatlarını biyografik tarzda ele alan *Riyâdu'n-Nüfus fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrikiyye*⁷ isimli bir tabakât eseridir. Çalışmamızın özellikle İfrîkiye bölümünde faydalandığımız eserlerden biridir.

Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî (ö.626/1229) *Mu'cemü'l-büldân* isimli coğrafya ansiklopedisi niteliğinde olan bu eser, çalışmamız esnasında bilemediğimiz şehir, belde, köy ve kasaba gibi yerleşim yerlerinin konumu hakkında bilgi veren değerli bir eserdir. Müellif sadece bununla da kalmayarak seyahatleri esnasında ulaştığı bilgileri eserine aktarır varsa yaşanan önemli bir olay onu da kaydetmeyi ihmal etmemiştir.

İzzeddin İbn Esîr (ö.630/1233) *el-Kâmil fi't Târih*,⁸ bu eser de çokça faydalandığımız başka bir kronolojik tarih kitabıdır. Olayları yıllarına göre aktaran eser, yalnızca Arap tarihi değil Türk ve başka milletlerin tarihi için de vazgeçilmez güvenilir bir kaynaktır. Ancak bu eser de tarihsel bazı yanlışlıklar barındırdığı için genel olarak olaylar örgüsünü almakla yetindik.

İbn İzârî (ö.795/1393) *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*⁹ isimli eseriyle bize ışık tutan Magripli tarihçinin elimize ulaşan tek eseri budur.

⁶ Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967).

⁷ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrikiyye* (Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1994).

⁸ İzzeddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Târih* (Beyrut: Dâru'l Kitâbu'l Arabî, 1997).

⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru's Sekafîyye, 1983).

Mağrib ve Endülüs tarihiyle ilgili kendinden öncekilerden gelen birikimi de eserine alan müellif Doğu ve Batı'da hüküm sürmüş olan hükümdarların haberlerine dair bilgiler vermektedir. Çokça müracaat ettiğimiz eserler arasında yer almaktadır. Ancak bu eserde de bazı tutarsızlık ve tarihsel hatalar söz konusudur.

İbn Haldûn (ö.808/1406) müellifin Kitabü'l İber ismiyle meşhur olmuş, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede* ve *'l-Haber fî Eyyâmi'l-'arab ve'l-'acem ve'l-Berber ve Men Âserahüm Min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*¹⁰ isimli eseri, Berberîlerin tarihsel kökenleri, soyusopu ve yaşam alanları ile alakalı pek kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Berberîleri ele alırken müracaat ettiğimiz kaynakların başında yer almaktadır. Ayrıca bu eser insanın yaratılış sürecinden başlamak suretiyle kendi çağına kadar yaşanmış olayları içermesi bakımından önemli bir umumi tarih eseridir.

Aktardığımız erken tarih çalışmalarının yanı sıra yakın çağda ele alınmış ve Kuzey Afrika cenahıyla ilgili çalışmaları bulunan bazı müelliflerin eserlerinden de faydalanmaya gayret ettik şimdi de bunlardan bazılarıyla ilgili bilgiler aktaracağız.

Mahmût Şit Hattâb (ö.1419/1998) *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*,¹¹ bu eser mağrib fetihlerinde görev almış komutanların askeri başarılarını tüm şeffaflıklarıyla ele alan değerli bir çalışmadır. Komutanların icraatlarına geçmeden önce biyografilerini aktaran müellif, nesep bilgisinden sonra İslam tarihi alanında göstermiş oldukları başarıları ele almıştır.

Hüseyin Mu'nis (ö.1417/1996) *Fethu'l Arab li'l Mağrib*¹² Kuzey Afrika alanında çalışma yapan hemen herkesin müracaat ettiği önemli bir eserdir. Yaptığı kaliteli yorumları ve çarpıcı tespitleriyle olayları objektif olarak ele alan müverrih, ilk dönem İslam tarihi kaynaklarından aktarımlar yaparak muallakta kalan bir meseleyi aydınlatmaksızın geçmemiştir. Konuların izahatını yaparken yalnızca Arap dilinde yazılmış eserlerden değil oryantalistlerin eserlerinden de esinlenmiştir.

Taha Abdulmaksud, *Mûciz an el-Fütûhâti'l İslâmiyye*¹³ kimliğiyle alakalı herhangi bir bilgi bulunmayan yazarın bu eseri Râşid halifeler döneminden başlayarak

¹⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede* ve *'l-Haber fî Eyyâmi'l-'arab ve'l-'acem ve'l-Berber ve Men Âserahüm Min Zevi's-Sultâni'l-Ekber* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1988).

¹¹ Mahmûd Şit b. Mustafâ b. Hattâb Mevslî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî* (Dâru'l Fikr, 1984).

¹² Dr. Hüseyin Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekafiyeti'd-diniyye, ts.).

¹³ Taha Abdulmaksud, *Mûciz an el-Fütûhâti'l İslâmiyye* (Kâhire: Darü'n-Neşr li'l-Câmiât, ts.).

Mağrib ve Endülüs fetihlerine kadar gerçekleşen olayları kronolojik biçimde ele almaktadır. Özellikle halifeler dönemiyle ilgili faydaladığımız bir eser olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1- HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE KUZEY AFRİKA

Râşid halifeler dönemi, bilhassa Hz. Ömer (r.a) ve Hz. Osman (r.a) dönemleri İslam fetihlerinin zirveye ulaştığı dönemdir. Hz. Peygamberle başlayan bu fetih hareketleri halefleri tarafından da genişletilmek suretiyle sürdürülmüştür. Onun vefatı sonrası başsız kalan Müslümanlar kendi içlerinde bir kargaşaya düşmüş bu durum Hz. Ebû Bekir'in halife olmasıyla son bulmuştur. Sükûnet sağlandıktan sonra fetih faaliyetleri kaldığı yerden devam etmiş ve Müslümanlar tarafından dünyanın dört bir yanına gerçekleşecek olan fetihlere başlanmıştır.

Bu sebeple ilkin Üsâme ordusu Mûte savaşının intikamını almak maksadıyla H. 11 M. 632 Safer ayında gelen itirazlara rağmen sefere gönderilmiş ve ordu başarılı olmuştur.¹⁴ İki sene kadar cüz'i bir süre hilafet vazifesini ifa eden Hz. Ebû Bekir (r.a), daha çok iç karışıklıklarla meşgul olduğundan dolayı fetihler konusunda ciddi bir atılım sağlayamamıştır. Göreve gelmesiyle birlikte Arap kabileleri arasında baş gösteren ridde hareketleriyle fazla vakit harcamış,¹⁵ ancak bu ayaklanmaları bastırdıktan sonra kapsamlı fetih hareketlerini başlatabilmiştir.

1-1. Hz. Ebû Bekir dönemi (H. 11-13 M. 632-634)

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Kuzey Afrika cihetinde herhangi bir fetih gerçekleşmemiştir. Çünkü bu dönemde bölgede iki süper güç vardı ki bunlar Kuzeyde Bizans ve Doğuda Sâsâni tehlikesiydi. İslâm coğrafyasının Batı yönünde genişleyebilmesi ancak bu iki imparatorluğun ortadan kalkması veya fetihlere engel olamayacak şekilde zayıflamasıyla mümkündü. Dolayısıyla hedefte Şam ve Irak olmak üzere iki cephe bulunuyordu. Bu nedenle Hz. Ebûbekir, Kuzeyde Bizanslılar, doğuda ise Sâsâniler olmak üzere iki büyük güçle karşı karşıya kalmıştır. Ancak, Bizans ve Sâsâni imparatorlukları bu dönemde hem birbirleriyle çatışmaları hem de iç siyasetlerinde var olan taht kavgaları münasebetiyle ciddi anlamda güç kaybetmiş buna ilave olarak

¹⁴ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri: (dört halife dönemi 11-40 / 632-661)* (İstanbul: Kubbealtı, 2015), 128.

¹⁵ Philip K Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011), 212.

Bizans'ın kendi halkına reva gördüğü muamelelerin tahammül seviyesini zorlaması neticesinde Müslümanların fetih faaliyetleri kolaylaşmıştır.¹⁶

Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında, Amr b. el-Âs, Hâlid b. Velîd, Müsennâ b. Hârîse, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Yezîd b. Ebû Süfyân, gibi güçlü komutanlarla gerçekleşen başarılı mücadeleler, Hz. Ömer zamanındaki fetihlere zemin hazırlamıştır. Nitekim onun zamanında Sâsâni imparatorluğu çökmüş Bizans ise Akdeniz'in doğu sahillerindeki gücünü kaybederek Batı yönüne çekilmek zorunda kalmış ve Kuzey Afrika fetihlerinin yolu açılmıştır.

1-2. Hz. Ömer Dönemi (H. 13-23 M. 634-644)

22 Cemâziyelâhir H.13/23 Ağustos M. 634 yılında hastalanan Hz. Ebû Bekir yerine, halefi olarak Hz. Ömer'i bırakıp ahirete irtihal etti. Yine bugün halktan biat alan Hz. Ömer Hilâfet makamına oturdu. Bundan sonra gerçekleşecek olan fetihler onun emriyle yerine getirilecektir.

Kısa süren halîfeliği sürecinde hem iç karışıklıkları bastırmak suretiyle çaba sarf eden hem de gerçekleştirdiği fetih hareketleriyle Bizans ve Sâsâni imparatorluklarını dizginleyen Hz. Ebû Bekir'in bu başarılı önderliği, halefinin işini kolaylaştırmış ve onun Irak, Suriye, özellikle de Batı cephesinde büyük atılımlar gerçekleştirmesini sağlamıştır.

Hz. Ebû Bekir'in vefatı sonrası yeni halîfe, fetihlere kaldığı yerden devam etmiş olup Suriye cephesinde var olan Bizans'ın varlığına Yermûk savaşıyla son vermiştir.¹⁷ Bundan sonra imparator Herakleius Müslümanlarla yeniden savaşacak gücü bulamamış ve İstanbul'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bizans tehlikesinin ortadan kalmasıyla birlikte İslâm ordusu, herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın bölgede bulunan diğer beldeleri İslam coğrafyasına katmışlardır. Bu yerlerden stratejik öneme sahip olup çoğunluğu Hristiyan ve Yahudi halktan oluşan Îlîya (Kudüs) Amr b. El-Âs komutasındaki ordu tarafından H. 17 M. 638 yılında sulh yoluyla alınmış ancak halk, şehrin anahtarını bizzat Hz. Ömer'e teslim edeceğini bildirmiştir. O sırada Câbiye'de¹⁸ olan halîfe şehre

¹⁶ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefa-i Râşidin Dönemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 70; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 215.

¹⁷ Mustafa Fayda, "Yermûk Savaşı" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013).

¹⁸ Dımaşk civarında bir köy olup Havrân şehrinin Kuzeyinde bulunmaktadır. Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân ve Mu'cemü'l-Üdebâ'* (Beyrut: Dâru's Sadr, 1995), II, 91.

gelerek burayı antlaşma yoluyla almıştır. Bu şekilde Filistin şehrini de ele geçiren Amr Mısır istikametine devam ederek Fermâ¹⁹'ya ulaşmıştır.

1-2-1. Kuzey Afrika Fetihleri

Şam fetihlerinin büyük oranda tamamlanması ve Kuzey Afrika'ya yakın bir bölgede bulunan Îliya'nın sulh yoluyla alınmasıyla birlikte Amr b. el-Âs tarafından Mısır'ın fethi gündeme getirilmiştir. Buna sebep olan mesele ise, uzun süren Kaysâriyye²⁰ muhasarası neticesinde şehrin valisi ile İmparator'un oğlu Kostantin, Mukavkıs'ın kızı olan eşi Ermanuse'yi de alarak Mısır'a kaçmasıydı.²¹ Amr, bu iki komutanın Mısır'da halkı yeniden toparlayarak birlik oluşturması tehlikesini düşünerek bir an evvel orayı fethetmek istiyordu. Bu sebeple Îliya fethi akabinde Halife'den izin istedi. Ancak Hz. Ömer, Şam bölgesindeki fetihlerin tamamen bitmemesi ve bölgedeki asayişin tam anlamıyla sağlanamaması sebebiyle Müslüman kanının dökülmesinden korkarak bu teklifi reddettiyse de Amr, Kaysâriyye'nin muhasarası nihayetinde, onu ikna ederek Mısır üzerine yapacağı fetih faaliyetlerini başlattı.

Amr, yerine oğlu Abdullah b. Amr el-Âs'ı vekil tayin etti. Halife'nin gönderdiği 4000²² kişiden oluşan bir kuvvetle yola koyuldu.²³ Ancak Hz. Ömer gönderdiği mektupla, ikinci emri gelmeden Mısır'a geçmemesi gerektiğini bildirirse de sefer üzere olan Amr, elçi tarafından gönderilen mektubun mahiyetini fark ederek onunla anlaşma yaptı ve mektubu açmadan Refeh²⁴ ile Arîş²⁵ arasındaki mevkie kadar ilerledi. Daha sonra buranın Mısır toprakları olduğunu bildirerek orduya da teyit ettirdi. Ardından elçiden mektubu aldı ve onlara hitaben, halifenin kendisiyle ahitleştğini şayet mektup Mısır'a varmadan eline ulaşırsa geri dönmesi, eğer Mısır topraklarında ulaşırsa yoluna devam etmesi gerektiğini bildiren emrini okuyarak sefere kaldığı yerden devam etti. Bu doğrultuda Mısır istikametinde ilerlerken Mısır'a giriş cephesi olarak sayılabilecek Fermâ²⁶ şehrine

¹⁹ Mısır'ın sahil bölgelerinde bulunan bir şehir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 255.

²⁰ Şam'ın kıyı şeridinde, Filistin ile arasında üç günlük mesafe bulunan bir şehir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 421.

²¹ Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri*, 250.

²² Bu birliğin 3500 kişiden oluştuğu da aktarılmaktadır. Belâzurî, *Büldân*, 210.

²³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 64.

²⁴ Mısır yolu üzerinde, Askalân'la aralarında iki günlük mesafede olan bir sahil şehri. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 54.

²⁵ Burası, Mısır fethi esnasında fethedilen ilk şehirdir. Şam'ın Akdeniz kıyı şeridinde bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 113.

²⁶ Mısır bölgesine bağlı olup Arîş şehrinden sonra gelen bir sahil şehridir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 255.

ulaştı. Burada onu savaşa hazır bir topluluk karşıladı. Amr, onlarla savaştı. Bir ay boyunca süren çatışmalar sonucunda H.19 M.640 yılında şehir Müslümanların tahakkümü altına girdi.²⁷ Fermâ'nın fethi önemliydi, burası Mısır bölgesinde fethedilen ilk şehir olmasının yanı sıra stratejik olarak da Batı cenahındaki fetihlerin başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Ordu komutanlığından önce de buraya ticaret maksadıyla sık sık gelen Amr'ın hem bölgeyi hem de bölge halkını iyi tanması fetih yolundaki ordunun avantajlarından biriydi.

Fermâ'nın alınmasıyla birlikte hedefteki diğer bir nokta Bilbîs²⁸ idi. Yukarıda da değindiğimiz gibi burası Kaysâriyye muhasarası sırasında Mısır'a kaçan komutanlar ile Mukavkıs'ın kızının bulunduğu yerd. Amr ve ordusu Fermâ'nın alınması akabinde bir ay kadar süren kuşatma neticesinde burayı da ele geçirdi. Yakalanan esirlerin arasında Bizans'ın önde gelen kumandanları ve Mukavkıs'ın kızı Ermanuse, Amr tarafından Kays b. Ebû'l-Âs²⁹ refakatiyle babasına gönderilmesi hem Mukavkıs hem de Kıptilerce hoş karşılanmış ve Müslümanlara bakış açılarının değişmesine sebep olmuştur.

Esasında henüz Bizans hakimiyetinde bulunan bu beldelerin kısa sürelerde ele geçirilmesi, İmparatorluğun zayıflamış olması yanında halkın da Müslümanlara destek vermesiyle izah edilebilir. Nitekim, Bilbîs fethinde Kıptilerin Müslümanlara yardımı konusunda ilgili olarak Alman şarkiyatçı olan Carl Brockelmann'ın³⁰, Mukavkıs'ın Kıptileri yıldırın siyaseti ve alınan fazla vergiler sebebiyle, Müslümanları kurtarıcı olarak gördüğü düşüncesini baz alarak, onların bir şekilde Müslümanlara yardım ettiklerini ve fetihlerin bu sayede kısa sürede gerçekleşmiş olduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu destek şehrin fethi sırasında kumandanlar ve Mukavkıs'ın kızının kendisine iade edilmesiyle de pekişmiştir.

²⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 233; Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2003), 9.

²⁸ Şam cihetinde olup burayla Mısır arasında yaklaşık olarak on fersah mesafe bulunmaktadır. Müellif bu ismi Bilbeys olarak da okumaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, I, 479.

²⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 142.

³⁰ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara üniversitesi basımevi, 1964), 64.

Bilbîs fethi tamamlanınca sıradaki hedef Ümmü Düneyn'di.³¹ Bu şehir Rumların üç ana üssü olan Bâbilyûn³²-Nakyûs³³-İskenderiye³⁴ arasında bulunmaktaydı. Dolayısıyla Bâbilyûn'a Rumlar tarafından gelecek yardımın önünün kesilmesi söz konusuydu. Bu yüzden Amr, doğrudan Bâbilyûn'a yürümek yerine Ümmü Düneyn'i kuşatmayı tercih etti. Bu vesileyle hem Rumlar için ciddi bir önem arz eden askerî üs etkisiz hale getirilecek hem de Müslümanlar için bu kanattan gelecek tehlike bertaraf edilecekti. Ancak, Amr ve ordusu Ümmü Düneyn'i kuşattılsa da fethi muvaffak olamadılar. Bunun sebebi muhâsara sırasında kalede bulunan Mukavkıs ile kumandan Theodor'un kaleyi terk ederek nehir üzerinden Bâbilyûn'a geçmesi ve Müslümanlarla savaşmak üzere bir ordu hazırlamasıydı.³⁵ Bu başarısızlık, fetih üzere olan ordunun yorgun olmasının yanı sıra düşmanın sayıca fazla olması sebebiyledir ki Amr, halîfeden onlarla savaşmak üzere takviye kuvvet istemek zorunda kalmıştır. Bu sebeple Hz. Ömer, 4000³⁶ kişiden oluşan birliği Mısır topraklarına yolladı. Böylece sayısı 8000'e ulaşan İslâm ordusu saldırıya geçerek H.19 M.640 yılında şiddetli çatışmalar neticesinde Ümmü Düneyn'i ele geçirdi.³⁷ Savaşta kaçanlar ise Bâbilyûn kalesine sığındılar. Bu başarı stratejik öneme sahip olan Bâbilyûn fethinin önünü açmış oldu.

Amr, Ümmü Düneyn'i aldıktan sonra buradaki Rumlara ait olup limanda bulunan gemilerden birkaçını alarak Aynu' Şems³⁸'e gitti ve Bâbilyûn fethi için hazırlık yaptı.³⁹ Müslümanların ele geçirdiği her bir şehir aynı zamanda buralardaki Bizans varlığının peyderpey azalması demektir. Böylece cihâd uğruna yola çıkan bu ordu, yeni coğrafyalar elde ederek Cihân'ın dört bir yanına î'la-yi kelimetullâh'ı ilmek ilmek nakşetmeye devam ediyordu...

³¹ Kahire ile Nil arasında bir köydür. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, I, 251.

³² Bu isim antik dilde Mısır toprakları için kullanılan bir isimdir. Özellikle Fustat'ın bulunduğu yer için kullanılmıştır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, I, 311.

³³ Mısır ile İskenderiye arasında kalan bir yer. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 303.

³⁴ Mısır'ın Akdeniz sahilinde bulunan önemli bir liman şehri. Eymen Fuâd Seyyid, "İskenderiye" (İstanbul, 2000). Ayrıca detaylı bilgi için bkz: Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, I, 182.

³⁵ Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi* (Manisa: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü, 2007), 27.

³⁶ Carl Brockelmann bu sayının 5000 olduğunu söylemektedir. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 64.

³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 68.

³⁸ Fustât'a 3 fersah mesafede olup Firavun'un şehridir. Şu an harap olmuş durumdadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 178.

³⁹ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 42.

1-2-2. Bâbilyûn (Mısır) fethi

İslâm ordusu, Bâbilyûn fethi için yola revan oldu. Ancak sayıları, 20.000⁴⁰ civarında olan düşman kuvvetleri dışında, 5000 kadar düşman birliği de Bâbilyûn kalesine çekilmiş ve kalenin etrafına hendekler kazarak Müslümanların içeri girmesini engellemişlerdi. Bu nedenle Amr, yeniden Halife'ye mektup yazarak yardımcı birlik yollamasını istedi. Hilâfet merkezinden beklenen cevap geldi ve yardım etmesi üzere Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvâm komutasında 4000⁴¹ kişilik bir birlik gönderdiğini, onlardan her bin kişilik birliğin başına da bir komutan tayin ettiğini yazdı. Bu komutanlar Zübeyr b. Avvâm, Mikdâd b. Amr, Ubâde b. Sâmit, Mesleme b. Muhalled'dir.⁴² Böylelikle Ümmü Düneyn muhasarası esnasında gönderdiği birlikle birlikte Bâbilyûn'da 12.000⁴³'den müteşekkil muharib birliği oluşmuş oldu.

Beklenen yardım geldikten sonra İslâmî düstur gereği Amr, Mukavkıs'a bir elçi aracılığıyla, İslâmiyet'i seçmelerini, bunu yapmayacaklarsa cizye ödemelerini, şayet buna da razı olmayacaklarsa onlarla savaşacağını bildirdi. Mukavkıs, halkıyla yaptığı istişare sonucunda Müslümanlarla barış antlaşması yapmak istedi. Bunun üzerine Amr, sulh anlaşması sağlanması için Mukavkıs'a bir heyet gönderdi.⁴⁴ Mukavkıs, onlara para teklifinde bulunarak barış antlaşması yapmalarını istediye de bu teklif kabul görmedi ve heyet kendilerinin sunduğu tekliften başkasını kabul etmeyeceklerini bildirdi. Nihayet bu görüşmeden bir uzlaşma sağlanamadığı için heyet, burayı terk etti. Artık savaş kaçınılmaz oldu. Bu olaylar yaşanırken kale muhasarası da devam etmekteydi.

Aynu Şems'i karargâh olarak kullanan Müslümanlar burada Bâbilyûn'un fethiyle ilgili istişarede bulundular. Savaş stratejisini belirlemek üzere yapılan istişare neticesinde, Bâbilyûn kalesine ulaştılar. Zübeyr kalenin etrafını dolaşarak belli noktalara adam yerleştirdi. Akabinde kale mancınıklarla ateşe tutuldu.⁴⁵ Ancak bu yöntem kaleye

⁴⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 235.

⁴¹ Bu sayının 3000, görevlendirilen kişilerin ise Hârice b. Huzâfe, Zübeyr b. Avvâm, Mikdâd b. Esved, olduğu da söylenmektedir. İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb* (Beyrut: Dâru'l Cîl, 1992), II, 418; İzzeddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed İbn Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1989), II, 106; İbn Hacer Askalâni, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1994), II, 189.

⁴² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 70.

⁴³ Bu sayının 10.000 olduğu da söylenmektedir. Ahmed B. Yahya El-Belazuri, *Fütuhu'l-Bıldan = Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 266. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 235.

⁴⁴ Sırma, İ. Süreyya, *Müslümanların Târîhi* (Ankara: Beyan Yayınları, 2014), III, 134.

⁴⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ yayınları, 1992), II, 97.

girmelerini sağlayamadı. Nihayet Zübeyr, kaleye girebilmek için uygun bir yer bulduktan sonra bir ip veya merdiven yardımıyla kaleye tırmandı. Onu takiben birkaç kişi daha kaleye çıktı. Şehri almak için böyle bir cesaret göstererek kendilerini tehlikeye atan fedâiler, kaleye ulaştınca tekbir nidalarıyla Müslümanlara işaret verdiler. Bu durumu gören Rumlar telaşlandılar, ordunun kaleye girdiğini düşünerek can havliyle sağa sola kaçışmaya başladılar. Bu sırada Zübeyr ve adamları kale kapısını açarak Müslümanların içeriye girmesini sağladılar. Nihayet 7 ay süren kuşatma neticesinde H. 20 M. 640 yılında Bâbilyûn kalesinin bir bölümü ele geçirilmiş oldu. Bu başarının ardından Mukavkıs Cyrus⁴⁶ Er-Ravda adasına, komutanı Theodor ise İskenderiye'ye kaçtı.

Ravda adasında halkın ileri gelen Kıptileri ile bir istişarede bulunan Mukavkıs, Bâbilyûn kalesinin düştüğünü ve Müslümanlarla daha fazla mücadele gücünün olmadığını belirterek antlaşma sağlamak üzere bir heyet talebinde bulundu. Bunun üzerine yeniden Ubâde b. Sâmit başkanlığında toplanan heyet Ravda adasına gitti. Ancak Mukavkıs siyahi olan Ubâde'yi görünce ondan korktu ve onu küçümseyen ifadeler kullandı.⁴⁷ Ubâde'yi dinledikten sonra onunla antlaşmak yerine tehdit yolunu tercih ederek Mısır'dan çıkıp gitmelerini şayet gitmezlerse kendilerinin küçük bir topluluk olduklarını ve Rumların büyük bir orduyla gelerek onları talan edebileceğini söyledi. Mısır'ı terk etmeleri karşılığında ise Halife ve komutanları için para teklifinde bulundu. Lakin heyet, Rumlardan korkmadıklarını amaçlarının ise sadece Allah yolunda cihâd etmek ve şehit düşmek olduğunu belirttikten sonra, sundukları üç tekliften gayrısına rıza göstermeyeceklerini beyan ettiler. Mukavkıs yeniden halkla istişarede bulundu ve heyete, cizyeyi tek sefere mahsus vereceklerini, bunun karşılığında Müslümanların Mısır'ı terk edip gitmeleri gerektiğini söyledi. Bu teklif de kabul edilebilir cinsten değildi. Nihayetinde heyet orayı terk ederek Amr'a gidip durumu izah etti. Sunulan teklifler kabul edilmeyince artık söylenecek söze hacet kalmadı ve savaş yeniden başladı. Uzun süren kuşatma Müslümanların son kez saldırmasıyla nihayete erdi, Bâbilyûn kalesi H. 20 M. 641 başlarında tamamen Müslümanların hakimiyetine geçti.⁴⁸ Burada bulunan insanlar kılıçtan geçirildi bir kısmı ise Ravda adasına kaçmak zorunda kaldı. İyice köşeye sıkışan Mukavkıs, halkla tekrar istişare etti. Bunun neticesinde yeniden Amr ile barış antlaşması

⁴⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 234.

⁴⁷ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 38.

⁴⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî*, IV, 104.

yapacaklarını bildirmek üzere bir elçi göndererek cizye vermeyi kabul ettiklerini söyledi. Her ne kadar Müslümanlar teklifi kabul etmeyip savaşmayı ve Mısır'ın tamamına sahip olmayı istedilerse de Amr, bunun iyi bir teklif olmadığını ve eman dileyenin affolunacağını söyleyerek tekliflerini kabul etti ve savaş Bâbilyûn'un alınmasıyla son buldu.⁴⁹

Mukavkıs Cyrus, Müslümanlarla yaptığı antlaşmayı bildirmek üzere imparator Herakleius'un yanına, İskenderiye'ye gitti. İmparator bu antlaşmayı yaptığı için Cyrus'u hainlikle suçlayarak onu görevinden azletti.⁵⁰ Bu yıl içerisinde Herakleius öldü. Akabinde Rumlar arasında ortaya çıkan iç karışıklıklar sebebiyle Mısır'a takviye gönderilememesi Müslümanların Mısır topraklarında ciddi bir engelle karşılaşmadan ilerlemesini sağladı.

Bâbilyûn meselesi hallolduktan sonra Rumların ikinci üssü olan İskenderiye fethi için Amr, Halife Ömer'den izin istedi, Halife, bu konuda izin vermekte gecikmedi. Çünkü mevsimin kış olması ve Nil'in kış mevsiminde kabarması sebebiyle İskenderiye'ye geçmeleri zorlaşacaktı. Dolayısıyla bir an evvel sefere çıkmaları elzemdi.⁵¹ Halife'nin tasdiğiyle Amr, Bâbilyûn'a Harice b. Huzâfe'yi birliğiyle vekil bırakarak H. 21 M. 641'de imparatorluğun, Konstantiniye'den sonraki ikinci başkenti olan İskenderiye üzerine yürüdü.⁵²

Daha önce yapılan Bâbilyûn antlaşması neticesinde Mukavkıs'ın cizye teklifini sunması imparatoru gazaplandırmış ve onu görevinden azletmesiyle sonuçlanmıştı. Ardından Herakleius derhal İskenderiye'nin kapılarının kapatılmasını emrederek Müslümanlarla savaşacaklarını bildirmek suretiyle ordularını hazırlattı.⁵³ Amr, Kıptîlerle yapılan antlaşma mûcibince, bir grup Kıptî'yi de yanına alarak hem rehberlik etmesi hem de yıkılan köprüleri tamir etmesi amacıyla Nil nehrinin sol tarafından ilerlemeyi tercih

⁴⁹ Bâbilyûn antlaşmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 40-45.

⁵⁰ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 91; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 51. Hitti, Cyrus'un sürgüne gönderildiğini aktarmaktadır. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 247.

⁵¹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin El Fütuhât ve'l İncâzâtü's Siyasiyye* (Beyrut: Dâru'n Nefâis, 2003), 309.

⁵² El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*, 274; Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. Heyet (Siyer Yayınları, 2015), V, 77.

⁵³ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 178.

etti.⁵⁴ Böylece güney cephesinde önlerine çıkabilecek birçok kanal engeline takılmadan İskenderiye'ye gidebileceklerdi. Esasında yukarıda da belirttiğimiz gibi Kıptiler, Rumlar'ın despot yönetiminden usandıkları için Müslümanların yanında yer alarak onların egemenliğinden kurtulmayı arzuluyorlardı. Bâbilyûn antlaşmasını da göz önünde bulunduracak olursak Bizans ile Kıptilerin bir fikir ayrılığı yaşadıkları muhakkaktır. Dolayısıyla Mısır'da gerçekleşecek fetihlerde Kıptilerin de rolleri olacaktır.

Rumlar, Müslümanları İskenderiye'ye sokmadan bertaraf etmek istiyorlardı. Bu nedenle İskenderiye'den ayrılarak Güneydoğu istikametinde Müslümanlarla karşılaşmak üzere Theodore öncülüğünde yola çıktılar. Müslüman ordusu İskenderiye yolu üzerindeki Nakyûs'a bağlı bir köy olan Ternût'a⁵⁵ gelinceye kadar herhangi bir tehlikeyle karşılaşmadı. Burada küçük bir Rum birliğiyle karşılaşsalar dahi fazla zorlanmadan onları mağlup ettiler. Böylece Nakûs şehri de Müslümanların tahakkümüne geçti. Nakyûs'tan Kaçabilenler ise Theodore'un bulunduğu Kevmu Şerîk⁵⁶ denen yere gittiler.

İbn Abdülhakem, bu meseleyle alakalı olarak iki farklı rivayet aktarmaktadır.⁵⁷ Abdülmelik b. Mesleme yoluyla aktardığı rivayette, Amr'ın Kevmu Şerîk'e kaçanların üzerine Şerîk b. Sümeyye'yi gönderdiğini ve Şerîk'in, onları yakalayıp kılıçtan geçirdiğini aktarmaktadır. Diğer rivayette ise, Abdülmelik dışındakilerden aktarım yapmaktadır. Bu rivayete göre ise, Şerîk, onların peşinden gitti. Ancak ulaştığında kalabalık Rum ordusu tarafından kısıpaca alındı ve hemen Ebû Nâima Malik b. Naima'yı Amr'a göndererek yardım talebinde bulundu. Yardım haberi ulaşınca Amr, derhal Nakyûs'u terk ederek Kevmu Şerîk'e gidip Şerîk ve yanındakilerle birleşerek Rum kuvvetleriyle çarpıştı. Üç gün süren şiddetli çarpışma neticesinde Müslümanlar galip geldi. Rum Komutan Theodore ve yanındakiler ise Sultays'a⁵⁸ kaçtılar.

⁵⁴ Corcî Zeydân, *Târîhu Mısır El-Hadîs* (Kâhire: Mektebetu Medbûlî, 1999), I, 86.

⁵⁵ Mısır ile İskenderiye arasında kalan bir yer. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 27.

⁵⁶ Makrîzî, buranın İskenderiye'ye yakın bir yer olduğunu söylemektedir. Takiyuddîn Ahmet b. Ali Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr Bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1997), I, 339.

⁵⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 96-97.

⁵⁸ Klasik kaynaklarımızda bu yerin ismiyle alakalı detaylı bir bilgi verilmemekle birlikte buranın, eski Mısır köylerinden biri olduğu aktarılmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 236; Sefiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l Emkine ve'l-Bikâ* (Beyrut: Dâru'l Cîl, 1991), II, 727. Ayrıca, İskenderiye fethi esnasında Müslümanlarla savaşan köylerden biridir. Amr, onları esir alarak Medine'ye gönderdi. Ancak Halife hepsini geri göndererek tıpkı Kıptiler gibi zimmet ehlinen sayılmalarını emretti. Daha sonra İskenderiye fethinde Rumlara karşı Müslümanlara yardım etmişlerdir. Bkz. Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, I, 309; El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldân = Ülkelerin Fetihleri*, 274.

Rumların peşini bırakmayan Müslümanlar, onları takip ederek sığındıkları Kiryevn⁵⁹ şehrine doğru ilerlediler. Burası önemliydi, çünkü İskenderiye'den önceki kalelerin sonuncusuydu. Sultays'tan kaçan Theodore ve askerleri burayı sıkı bir korumaya aldı. Aynı zamanda sahile yakın olması hasebiyle Theodore, komşu ülkelerden teçhizat ve erzak yardımı alarak Müslümanlara karşı savaşmayı planladı.⁶⁰ Nihayet İslâm ordusu Kiryevn'e gelerek Rum ordusuyla savaşa girişti. Öyle ki organize olmuş Rum kuvvetleri karşısında verilen bu mücadele sırasında Abdullah b. Amr el-Âs büyük bir yara almıştır. Hatta çetin geçen bu savaş esnasında çaresiz kalındığını gören ordu komutanı Amr'ın, korku namazı kıldığı aktarılmaktadır.⁶¹ Nihayet on günden fazla süren çarpışmalar neticesinde Allah Müslümanlara fethi nasip etmiş ve Kiryevn şehri de fethedilmiştir.

Rumların, İskenderiye'den önceki son kalesi de bu şekilde ele geçirildikten sonra geriye sadece İskenderiye kaldı. İmparatorluk için ciddi önem arz eden bu şehir verimli topraklarıyla hem tahıl ambarı hem de sahil şeridinde bulunması sebebiyle İmparatorluk merkeziyle rahat ulaşım sağlanabilecek bir mevkideydi. İbn Battuta eserinde İskenderiye'yi anlatırken oranın "*Pırl pırl parlayan nefis bir cevher ve baştan aşağı süslenmiş bakire bir kız*" gibi olduğunu söylemektedir.⁶² Dolayısıyla böyle bir iltifata mazhar olmuş şehri almak kolay olmayacaktır.

1-2-3. İskenderiye'nin Fethi

Theodore ve adamları Kiryevn mağlubiyeti akabinde şehirden kaçarak bu sefer de İskenderiye'ye sığınmak zorunda kaldılar. İslâm ordusu (H. 20 Receb / M. 641 Haziran sonu) İskenderiye'ye ulaşınca kadar onları takip ederek şehrin yakınlarında bulunan Hulve ve Kasr-ı Fâris civarlarında konakladılar. Bu sırada Kıptîler de ihtiyaçlarını karşılamaları için yanlarında bulunuyorlardı.⁶³ Amr, İskenderiye şehrine ulaştığında keşif yaparak şehrin durumu hakkında incelemelerde bulundu. Rumların, şehri iki büyük sur ile çevreleyerek gerektiğinde deniz suyuyla doldurabilecekleri hendekler kazdıklarını,

⁵⁹ İskenderiye fethi esnasında Amr'ın, Rum ordularıyla karşılaştığı yer. Hamevî, *Mu'cemü'l Bıldân*, IV, 458. İskenderiye'ye 24 mil mesafede olduğu söylenmektedir. Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru's Sadr, 1889), I, 84.

⁶⁰ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 311.

⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 97.

⁶² Ebü Abdillâh Şemsüddîn İbn Battûta, *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'acâ'ibi'l-Esfâr*, çev. Ali Murat Güven (İstanbul: Yeni Şafak, ts.), 33.

⁶³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, I, 97.

kale kapılarının üç kat demirle sağlamlaştırıldığını ve kale burçları üzerine ise mancınıklar yerleştirdiklerini müşahade etti.⁶⁴ Ayrıca imparatorluğun bölgedeki son kalesi olan İskenderiye'ye, yiyecek ve içecek yardımının yanı sıra deniz yoluyla savaş gemileri, diğer askeri teçhizat ve takviye birlikler gönderilmesiyle yaklaşık 50.000 civarında düşman birliği meydana gelmiş oldu.⁶⁵ Öte yandan Amr öncülüğündeki Müslüman kuvvetleri ise Halîfeden talep edilenlerle birlikte 20.000 civarındaydı. Bu nedenle Rumlar hem sayıca fazla hem de şartlar açısından daha iyi durumdaydı.

Amr, iki ay boyunca Hulve denen mevkide şehri fethetmek için çabaladı ancak yapılan bu muhasaradan bir sonuç alınamadı. Çünkü şehir, Kuzey cenahından deniz yoluyla (Akdeniz) korunmaktaydı ve herhangi bir sorun neş'et etmesi halinde İmparatorluk tarafından takviye kuvvetler gönderilerek desteklenmekteydi. Yine güney cephesinden Meyrût⁶⁶ ve Batı tarafından ise Sa'ban kanalı⁶⁷ yoluyla muhafaza edilmekteydi. Dolayısıyla Müslümanlar için tek giriş yolu doğu cephesiydi. Aynı zamanda bu cephe Kiryevn'i İskenderiye'ye bağlayan güzergâh üzerindeydi. Lakin bu taraftan da Rumlar, Mancınıklar kurarak kaleyi korumaya almışlardı. Hal böyle olunca Muhasaradan sonuç alamayan Müslümanlar Hulve'den hareket ederek Maks'a⁶⁸ geçmeye karar verdiler. Ancak kale cephesinde bulunan Buhayra⁶⁹ tarafında gizlenmiş olan Rum atlıları, Kenîsetu'z-Zehab mevkiinde saldırı düzenleyerek Müslümanlardan 12 kişiyi katlettiler.⁷⁰ Gerçekleşen bu hain saldırı sonucu öfkelenen Amr, derhal karargâha geçerek İskenderiye'yi almak üzere savaş planını hazırlamaya koyuldu. Buna göre kıyı kesimindeki köylere ufak çaplı baskınlar düzenleyerek Rum ordusunun dikkatini bu bölgelere çekmeyi amaçladı. Rumlar bu birliklerle uğraşırken Amr, askerlerin birçoğunu İskenderiye saldırısı için yanında bulundurdu. Aynı zamanda bu sıralar Bizans içinde de iktidar problemleri yaşanmaktaydı. Çünkü İmparator Herakleius bu tarihte⁷¹

⁶⁴ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 311.

⁶⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 237.

⁶⁶ Mısır'da, İskenderiye yakınlarında bulunan bir köy. Buranın sakinlerinin uzun ömürlü olduklarına dikkat çekilmektedir. Bkz. Zekeriyâ b. Muhammed Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dârü's Sâdr, ts.), 263.

⁶⁷ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 311.

⁶⁸ Nil üzerinde, Kahire'nin yakınında bulunan bir şehir. İslâm'dan önce buraya Ümmü Düneyn deniyordu. Fustat inşa edilmeden önce burada bir şehir ve kale vardı. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V. 175.

⁶⁹ Mısır'a bağlı, pek çok köyüyle tanınan bir bölge. Şihabüddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr* (Abu Dabi: El-Mecmu' es-Sekâfî, 2002), III, 500.

⁷⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 99.

⁷¹ Kaynağımız bu tarihi H. 19 olarak vermektedir. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 99.

ölmüş ve onun ölüm haberi İskenderiye'ye ulaşınca askerler büyük bir üzüntü yaşamış ve kendilerini savunmasız görmeye başlamışlardı. Bu karmaşıklık sırasında Bizans'ın İskenderiye'ye takviye kuvvetler göndermesi bir yana, daha evvel gönderilen birlikler dahi gerisin geri Konstantinapol'e gitmek üzere yola koyulmuşlardı. Böylelikle İmparatorluğun son kalesi gittikçe savunmasız kalmaya başlamış bu da kısa süre sonra gerçekleşecek olan Müslümanların İskenderiye fethini kolaylaştıracaktır.

Bu sıralar Hilâfet merkezinde haber bekleyen Halife Hz. Ömer, yaklaşık iki yıldan beri İskenderiye'nin fetih müjdesini alamayınca Amr'a öfkelenerek sert bir üslupla ona şu mektubu yazdı; *“Şimdiye kadar Mısır'ı fethetmedeki gecikmenize şaşırımdım, onlarla iki yıldır savaşıyorsunuz ve bu durum ancak düşmanınızın sevdiği dünyaya sizin de meyletmeniz sebebiyle mümkün olabilir. Yüce Allah niyetleri samimi olmayan bir topluma destek vermez. Sana, başkalarını değiştiren şey onları da değiştirmedikçe, her biri bin birliğin başına yetebilecek kabiliyette kumandanlar gönderdiğimi söylemiştim. Bu mektubum sana ulaşınca insanlara oku ve onları düşmanla savaşmaya teşvik ederek iyi niyet ve sabır dile. Bunu cuma günü zeval vaktinde yap, çünkü o vakit merhametin indiği, insanların Allah'a koşup düşmana karşı zafer istediği vakittir.*⁷² Mektup Amr'a ulaşınca ordusunu toplayıp Halife'nin emrini okudu. Hz. Ömer'in mektubuyla galeyana gelen ordu, her birliğin başına bir komutan yerleştirilmesi suretiyle iki rek'at namaz kılarak Ubâde b. Sâmit sancaktarlığında İskenderiye üzerine yürüdü. Nihayet dört buçuk aydan beri süren⁷³ İskenderiye muhasarası H. 20 Zilkade 28 M. 641 Kasım 8 tarihinde Müslümanların fethetmek üzere harekete geçmesiyle son buldu, vakit fetih vaktiydi...

Bu muhasaranın müddetini İbn Abdülhakem, Herakleius'un ölümü öncesi beş ay, onun ölümü sonrası ise dokuz ay olmak üzere toplamda on dört aylık bir süre olarak vermektedir.⁷⁴ Ancak Özkuyumcu, onun verdiği bu sürenin Mısır'ın değil Bâbilyun'un fetih tarihi olabileceğini aktarmaktadır.⁷⁵ Sahih kaynaklarımızdan Belazuri,⁷⁶ İbn Esîr⁷⁷

⁷² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 102; Zeydân, *Târihu Mısır*, I, 87-88.

⁷³ Takuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 313.

⁷⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 103.

⁷⁵ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 70.

⁷⁶ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*, 252.

⁷⁷ İzzeddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (Beyazıt-İstanbul: Bahar yayınları, 1991), II, 518.

ve İbn Kesîr'in⁷⁸ eserlerinde de bu sürenin üç ay kadar verilmiş olması Özkuyumcu ile hemfikir olmamızı sağlamaktadır.

Müslümanların İskenderiye'ye saldırmasıyla birlikte Bizanslılar karadan ve denizden kaçışmaya başladılar. Amr, kaçanları takip etmek üzere şehirde bin kadar adam bırakarak İskenderiye'den ayrıldı. Bu durumu fırsat bilen Rumlar Konstantiniye'den gönderilen adamlarla İskenderiye'ye çıkarma yaptılar. Aynı zamanda bu birliğe gemilere binerek kaçanlar da dahil oldu. Ardından topyekûn İskenderiye'ye saldırarak kalan Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Olayı haber alan Amr, hemen yola koyularak İskenderiye'ye döndü. Şehre intikal eden orduyla savaştıkları cesareti kendilerinde bulamayan düşman birlikleri, gemilere binerek buradan uzaklaştılar. Nihayetinde İskenderiye yeniden Müslümanların eline geçmiş oldu. Burada bulunanlar ise ganimet olarak alındı.⁷⁹ Kıptîler zaten Müslümanların fethine ılımlıydılar. Hatta Mukavkıs Müslümanların İskenderiye'yi kuşatmasından önce yaptığı istişarede teslim olmayı teklif etmişti. Ancak İstışarede bulunduğu heyet onu sert bir şekilde azarlamış ve savaşmayı tercih etmişlerdi. Dolayısıyla fetih gerçekleşikten sonra Kıptîlere dokunulmadı ve onlar tıpkı Bâbilyûn halkı gibi zimmîlerden sayıldılar.⁸⁰

İskenderiye'nin fetih tarihi ve savaşla mı? yoksa sulh ile mi? alındığıyla alakalı ihtilaflar bulunmaktadır. Bu meselenin ayrıntılarına girmeden faydalandığımız kaynaklarda geçen bilgileri aktararak durumu izah etmeye çalışacağız. Buna göre İskenderiye H. 20 M. 642 yılında, sulh olmaksızın fethedilmiştir.⁸¹ Takkuş'un, Butler'den yaptığı aktarıma baktığımızda batılı tarihçilerinde sulh ile anlaşma yolunu tercih ettikleri aşikardır. Butler; Mukavkıs'ın antlaşmayı kabul eden tek kişi olmadığını kendisi dışında hem halk hem de İmparatorluğun valisi konumunda olan Dominianus'un da Müslümanlarla yapılan savaşı sona erdirmek ve barış yapmak üzere antlaşma yolunu tercih ettiğini, Bâbilyûn antlaşmasının resmiyete kavuşturularak hem Kıptî hem de Rumları kapsayacak şekilde genişletilmesini sağladığını söylemiştir.⁸²

⁷⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), VII, 163.

⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 104.

⁸⁰ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*, 253.

⁸¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 104; El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*, 252; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1991, II, 515; Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri*, 257; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, 145.

⁸² Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 314.

İskenderiye'nin alınmasıyla birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi Bâbilyûn antlaşması bir nevi resmîyet kazanmıştır.⁸³ Çünkü İmparator, Mukavkıs'ın Müslümanlarla yaptığı antlaşmayı reddederek onu azarlamıştı. Bu nedenle antlaşma sadece Kıptîlerle Müslümanlar arasında yapılmıştı. Fetih sonrası bu antlaşma genişletilerek Rumları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. "İskenderiye antlaşması" olarak da değerlendirebileceğimiz antlaşmanın maddeleri şu şekildedir;

1. Sözleşmeye dahil olacak herkesten cizye alınacaktır.
2. On bir ay sürecek olan bu antlaşma Kıptî aylarından Ekim'in sonunda bitecektir.
3. Ateşkes müddetince Rumlar, herhangi bir savaş girişiminde bulunmayacak ve Müslümanları buldukları mevkiden istekleri dışında ayıramayacaklardır.
4. Rum silahlı kuvvetlerinin deniz yolunu kullanarak eşyalarını da yanına almak koşuluyla İskenderiye'den ayrılmasına müsaade edilecek ancak, şehri terk edecekleri vakte kadar cizye ödemeleri gerekecektir.
5. Rum orduları Mısır'a tekrar dönmeyecek veya döndürülmesi için herhangi bir girişimde bulunulmayacak.
6. Müslümanlar, Rum kiliselerine dokunmayacak ve iç işlerine de dahil olmayacaktır.
7. Yahudiler, isterlerse İskenderiye de ikamet edebilecekler.
8. Antlaşma müddetince teminat olması maksadıyla Rumlar 150 asker ve 50 sivil İskenderiye'ye gönderecekler.⁸⁴

Görüldüğü üzere bu şekilde İskenderiye mutabakatı yapılmış olup bölgedeki Müslüman güçleri siyasi olarak muhatap kabul edilmiş ve Mısır'daki Bizans hakimiyeti - istisnai durumlar hariç- bitmiştir. Esasında Müslümanların başarıları ve fetih anlayışlarına baktığımızda İskenderiye'yi, süreç açısından sıkıntı içinde olan Bizans'tan savaş yoluyla almak zor olmasa gerektir. Ancak siyasi bir deha olan Amr, burada savaşla güç

⁸³ Özkuyumcu, yapılan bu ikinci antlaşmanın Bâbilyûn antlaşmasının resmîyet kazanmış hali olmayıp tamamen farklı bir antlaşma olduğunu beyan etmektedir. Bkz. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 59.

⁸⁴ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 314.

kaybetmek yerine antlaşma yolunu tercih ederek hem bölgedeki varlığını kabul ettirmiş hem de ciddi bir savaş zayıfatı vermeden şehri ele geçirerek gücünü batı yönünde gerçekleştireceği fetihlere harcamıştır.

İskenderiye fethi tamamlanıp Rumlar şehri boşalttıktan sonra Amr, Halife'ye mektup yazarak burayı valilik merkezi yapmak istediye de Halife, Hilâfet merkeziyle aralarına Nil nehrinin girmesinin sağlıklı bir fikir olmayacağını söyleyerek bu teklifini reddetti.⁸⁵ Bundan dolayı Amr, valilik merkezini Fustât'a⁸⁶ kurdu ve bir mescid⁸⁷ ile hükümet binası inşa etti.⁸⁸ İskenderiye şehri bu yapıların etrafında şekillendi. Akabinde civar köyleri almak için harekete geçti. Bu sırada halktan biri gelip bölgede kendilerinin bilmediği Feyyûm⁸⁹ adından bir belde olduğundan bahsetti. Amr, onunla birlikte Rebîa' b. Hubeyş'i gönderdi.⁹⁰ İkisi birlikte yola koyularak Feyyûm arazisine ulaştılar. Burada bulunanlar direnmeyerek teslim oldular ve bu köy çatışmasız olarak ele geçirildi.⁹¹

1-2-4. Berka ve Trablus'un Fethi

Amr b. el-Âs, İskenderiye'yi aldıktan sonra hedeflediği üzere Batı yönünde ilerleyerek fetihleri sürdürdü. Mısır'daki İslâm varlığının devam edebilmesi için bu gerekliydi. Çünkü -etkisi azalmış olsa dahi- Bizans tehlikesi henüz geçmiş değildi. İskenderiye'den sonra Batı cenahındaki eyaletlerde Bizans varlığı devam ediyor ve Müslümanlar için bir tehdit oluşturuyordu. Buna benzer sebeplerle Amr, İskenderiye de

⁸⁵ Zeydân, *Târîhu Mısır*, 89.

⁸⁶ Burası, Amr'ın Bâbilyûn muhasarası sırasında çadırını kurduğu yerd. İskenderiye muhasarası öncesinde kurulmuş olan bu çadırı sökmeye başladıklarında bir güvercinin çadırın üstünde yumurtladığı anlaşılınca Amr, çadırın sökülmemesini emretmiş ve ordu buradan ayrılmıştı. İskenderiye alındıktan sonra işte bu çadırın bulunduğu yere gelerek Fustât şehrini burada inşa ettiler. Binaenaleyh buraya, Arapça da "çadır, gölgelik" anlamına gelen "Fustât" ismi verildi. Yıldız, *Büyük İslam Tarihi*, II, 97.

⁸⁷ Bu mescide "Câmi-i Amr" "Câmi-i Atîk" "Tâcu'l Cevâmi" denilmiştir. Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 320.

⁸⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 115.

⁸⁹ Nil nehrinin batısında bulunup Nil haricinde akar suyu olan bir şehir. *Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Seyyid Yusuf El-Hâdi (Kahire: Dâru's Sekafiyye, 2002), 179. Ayrıca, Mısır bölgesinden verimli topraklara sahip olan bu beldenin Hz. Yusuf tarafından inşa edildiği aktırılmaktadır. Bkz. *Kitâbü'l-İstibâr fi 'acâ'ibi'l-Emsâr* (Bağdat: Dâru's Şuûnu's Sekafiyye, 1986), I, 90.

⁹⁰ Müellif, bu bilgiyi verdikten sonra devamında Feyyûm'a gönderilen kişinin Mâlik b. Nâime Es-sadeff veya Kays b. Hâris olduğundan bahseden bir rivayeti de aktarmıştır. Bkz. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 196, 197.

⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 196.

güvenliği sağladıktan sonra Berka⁹² şehrini almak üzere H. 21 M. 642 yılında yola koyuldu.

Esasında Berka meselesiyle birlikte fetih yolundaki ilk safha bitmiş ikinci safha başlamıştı. Çünkü Berka, hem coğrafi olarak Mısır'a nazaran daha Batı'da kalıyor hem de sosyolojik olarak Mısır'daki Kıptî halkından başka, çoğunlukla Berberî kabilelerini barındırıyordu ki, bu topluluğa ilerleyen sayfalarda değineceğimiz için şimdilik bu bahsi açmıyoruz.

Amr ve arkadaşları Berka güzergâhı üzerinde ilerlerken herhangi bir zorlukla karşılaşmadılar. Berka'ya ulaştıklarında şehir halkıyla yıllık on üç bin dinar haraç ödemek koşuluyla anlaşma sağladılar. Belâzurî'nin aktardığına göre Amr, bu borç için isterlerse çocuklarını satabilecekleri şartını koşmuştur.⁹³ Ayrıca Berka halkı borçlarını her yıl düzenli olarak kendileri teslim etmek istedi bunun üzerine Amr, haraç memuru koymaksızın, Ukbe b. Nâfi'i Mağrib üzerine göndererek bu istikamette bulunan Zevîle⁹⁴'ye kadar gitmesini emretti. Böylece Ukbe, Berka'dan ayrılarak Trablus'a gitti ve gerçekleştirdiği fetihlerle Berka ile Zevîle arası Müslümanların tahakkümü altına girmiş oldu.⁹⁵

Bu sırada Amr'ın, Bizans ordusunun müstahkem bir liman şehri olan Trablus'a⁹⁶ yaklaştığını öğrenen Bizans ordusu kapıları kapattı ve Müslümanları şehre sokmamak üzere kalelerine çekildi. Halk liman kenti olması hasebiyle, İmparatorluğun deniz yoluyla gelecek yardımına güveniyordu. Ancak haftalarca beklemelerine rağmen herhangi bir yardım gelmedi. Müslümanlar burayı yaklaşık bir ay kadar muhasara ettiler ama şehri

⁹² Geniş çayırları, Kırmızı toprakları, demir kapı ve hendekleri bulunan günümüz Libya'sının doğu kesiminde kalan Sirenyka şehri. Burada birçok Berberî kabilesi bulunmaktadır. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2001), I, 181. Ayrıca, Berka, Bizanslıların "Pentapolis" (Beş Şehir) dedikleri, Arapların ise "Antabulus" olarak tercüme ettikleri şehirdir. Bkz. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1992), II, 649.

⁹³ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldân = Ülkelerin Fetihleri*, 256.

⁹⁴ Sudan çölü civarında bulunan ve Berberî nüfusunun fazla olduğu büyük bir şehir. *Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 180.

⁹⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 198; Belâzurî, *Büldân*, 222.

⁹⁶ Rumlar buraya üç şehir anlamına gelen "Tripolis" ismini vermişlerdir. Araplar ise burası için "Etrâbulus" veya "Trablus" ismini kullanırlar. Bu şehri ilk inşa eden kişinin Kayser Eşbârus olduğu rivayet edilir. Aynı zamanda "İyâs" şehri olarak da bilinmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 25. Ayrıca, Etrâbulus'un, İfrîkiye'nin ilk şehri olduğu söylenmektedir. Bkz. *Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 180.

çevreleyen surlar içeri girmelerini engelliyordu⁹⁷. Dolayısıyla bu muhasaradan herhangi bir sonuç alınamadı. Rumlar ise bekledikleri destek gelmeyince harekete geçemediler ve kalelerinde biçare beklemeyi sürdürdüler. Bu sırada insanlar açlıktan kırılmaya başladı. Onların içine düştüğü bu durumu fırsat bilen Müslümanlar şehrin doğu cephesindeki deniz tarafının savunmasız olduğunu düşünerek saldırıyı buradan yapmaya karar verdiler.

Benî Müdlîc kabilesinden bir adam Amr'ın ordusundan yedi kişiyi alarak düşman müfrezelerini avlanmak maksadıyla batıya doğru ilerledi. Ancak havanın harareti olduğunu görünce deniz kenarına doğru gittiler. Burada şehir surlarının bittiği yer ile deniz arasında herhangi bir engel bulunmadığını ve gemilerin yanaştığını fark ederek durumu Amr'a bildirdiler. Amr, ivedi olarak şehre girmesi için bir birlik hazırlayarak bu bölgeye gönderdi. Şehre varan askerler topyekûn "Allah-u Ekber" nidalarıyla şehrin sokaklarını yankılandılar.⁹⁸ Bu manzara karşısında telaşa kapılan düşman askerleri, mevzilerini terk ederek limanda bulunan gemilere doğru kaçışmaya başladılar. Tekbir nidalarını işiten Amr ve ordusu hemen harekete geçerek şehri kuşattı ve kısa süre sonra şehir ele geçirildi. Bu manzara karşısında büyük korku yaşayan insanlar şehirden kaçarak Sebret'e⁹⁹sığındılar.

Trablus alındıktan sonra Amr, Abdullah b. Zübeyr komutasındaki birliği aynı gece Sebret şehrini almak üzere sefere gönderdi.¹⁰⁰ Orduyu bir seher vakti kapılarında bulan Sebretliler, ne yapacaklarını şaşırıldılar. Çünkü onlar henüz Trablus şehrinin alınmış olma ihtimalini düşünmemişlerdi. Dolayısıyla, savunmasız yakalandılar ve zorluk çıkarmadan teslim olmayı tercih ettiler. Nihayetinde H. 22 M. 643 yılında Sebret fethi tamamlandı. Fethin sonrası halktan kaçabilenler Sicilya adasına kaçtılar. Elde edilen mallar da ganimet olarak alındı ve Trablus'da bulunan Amr'a gönderildi.

Mısır'ın batısındaki ilk hedef olan Trablus ve civarının ele geçirilmesinden sonra Amr, gözünü İfrîkiye¹⁰¹'ye dikti. Bundan mütevellit, Halife'ye mektup yazarak Trablus

⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 198.

⁹⁸ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 321.

⁹⁹ Nabâra yakınlarında bulunan Trablusgarp şehirlerindendir, Sebre, eski çarşıydı, H. 30 yılında Abdurrahman b. Habîb burayı naklederek Nabâra'ya taşıdı. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ'*, II, 689; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 199.

¹⁰⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 68.

¹⁰¹ Doğu'da, Sicilya adası karşısından başlayıp Batı'da Endülüs'ün karşısında biten geniş bir ülkenin ve büyük bir krallığın adıdır. İfrîkiye, İfrîkîş b. Ebrehe b. Râiş'in adıyla anıldı. Bu bilgiyi bize aktaran el-

meselesini hallettiklerini, İfrîkiye ile aralarında sadece dokuz günlük mesafe kaldığını ve şayet izin verirse burayı almak için harekete geçebileceklerini bildirdi. Mektubu alan Hz. Ömer, Amr'ın bu isteğine karşılık, İfrîkiye halkının hem aldanmış hem de aldatmış bir toplum olduğunu ve onların bu eylemlerinden bizzat kendisinin haberdar olduğunu belirterek bu gaza'ya müsaade etmedi.¹⁰² Bunun üzerine Amr, İfrîkiye'ye yakın bölgelerdeki yerleri fethetmek için adamlarını gönderdi ve buraları ele geçirmelerini, malları da ganimet olarak almalarını sağladı.

1.3. Hz. Osman Dönemi (H. 23-35 M. 644-656)

1-3-1. İskenderiye'nin İkinci Fethi

Hz. Ömer, Hilafetinin son zamanlarında Mısır valiliğini ikiye ayırarak Yukarı Mısır (sa'îd) bölgesinin valiliğine Abdullah b. S'ad'ı getirdi. Bu atamadan kısa bir süre sonra H. 23 M. 644 yılının Zilhicce ayında Hz. Ömer, bir suikast sonucu rahmet-i rahmân'a kavuştu.¹⁰³ Bu sırada Amr b. el-Âs'da Medine'de bulunuyordu. Hz. Ömer'in halefi Hz. Osman başa geçince Amr, Mısır valiliğinin yeniden sadece kendisine verilmesini istemiş ancak Halîfe bu teklifini kabul etmemiştir. Müslümanların bu tür iç meselelerle meşgul olmasıyla birlikte durumu fırsat bilen Rumlar, İmparator'a haber ulaştırarak İskenderiye'nin savunmasız olduğunu, şayet yardım edilirse savaşılabileceklerini söylediler. H. 21 M. 641 yılında Bizans imparatorunun ölmesi üzere yerine geçen II. Konstans, Manuel isimli komutan öncülüğünde üç yüz gemiden müteşekkil bir donanma yollayarak İskenderiye'ye yeniden girip önüne gelen Müslümanları kılıçtan geçirdi.¹⁰⁴ Aynı zamanda İslamiyet'i tercih eden Kıptileri de bu şekilde katlederek Nakyûs'a kadar ilerlediler. Biçare Mısır halkı bu elim durumu Halîfeye bildirerek düşmanı tanıyan ve onlarla birçok kez savaşan Amr'ı derhal Mısır'a göndermesini istediler.¹⁰⁵ Bunun üzerine Hz. Osman, Amr ile birlikte 15.000 kişilik orduyu Mısır'a gönderdi. Amr, İskenderiye'ye varınca şehri çevreleyen surları yıkacağına yemin ederek karadan ve denizden düşman kuvvetleri üzerine yürüdü ve onları

Hamevî, akabinde Ebû Munzir Hişam b. Muhammed'den aktarım yaparak, İfrîkiye'nin İfrîkiş b. Sayfî b. Sebe' b. Yeşceb b. Ya'rub b. Kahtân'ın, Mağrib'i fethettiği zaman kendini büyük sulak bir arazide bularak şehrin buraya kurulmasını emrettiğini ve daha sonra buraya kendi ismini verdiğini de söylemektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 228.

¹⁰² El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldân = Ülkelerin Fetihleri*, 280; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, V, 82.

¹⁰³ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 431.

¹⁰⁴ Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri*, 260.

¹⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 202; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, IV, 380.

Nakyûs'da yakalayarak kılıçtan geçirdi. Şiddetli geçen bu çatışma sırasında düşman güçlerinin komutanı Manuel dahi öldürüldü. Çatışmadan sıyrılabilenler ise gemilere binerek İskenderiye'yi terk ettiler. Nihayetinde H. 25 M. 646 da üç aylık bir muhasara neticesinde şehir yeniden Müslümanların eline geçti.¹⁰⁶ Akabinde Amr, ahdedtiği üzere şehrin surlarını yıktırdı.¹⁰⁷

İskenderiye'nin bu ikinci fethinden yaklaşık bir ay sonra Amr, Mısır valiliğinden azledildi. Daha önce Abdullah ile aralarından husumet yaşanmış ve bu durumu Halife'ye arz ederek; “*Ben ökü'ün boynuzunu tutarken onun (Abdullah) sütünü sağmasını kabul edemem*”¹⁰⁸ şeklinde tavrını koymuş ve İbn Ebî Serh'in Mısır'dan azledilip tamamının kendisine verilmesini istemişti. Ancak Halife Osman, aynı zamanda süt kardeşi¹⁰⁹ de olan Abdullah'ı bu görevden almayacağını bildirerek onun bu teklifini reddetmişti. Bunun üzerine Amr, Mısır'a dönmeyerek Filistin'e gitmiş Halife'nin ölümüne kadar orada kalmıştır.¹¹⁰ Böylece H. 25 M. 646'da¹¹¹ Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır'ın hem genel valisi hem de ordu komutanı olmuş ve Hz. Osman'ın onun hilafeti boyunca valiliğini sürdürmüştür.¹¹² Bu süreç içinde Amr, Filistin'de yaşayarak Hilâfet merkezindeki olayları uzaktan takip etmiştir. Hatta onunla alakalı olarak, insanları Hz. Osman'a karşı kışkırttığı yönünde rivayetler de mevcuttur.¹¹³ Amr, daha sonra Emevî Halifelerinden Muâviye'nin başa geçmesiyle yeniden Mısır topraklarına vali olarak iade edilecektir.

1-3-2. İfrîkiye'nin Fethi

Amr b. el-Âs'ın valiliği süresince, ordu komutanı olarak görev yapan ve onun emriyle Kuzey Afrika bölgesinin farklı muhitlerine seferler düzenleyen İbn Ebî Serh, fetihleri bu sefer vali sıfatıyla sürdürdü. Amr'ın valiliği zamanında Mısır girişindeki ilk şehir olan Fermâ ile Trablus arası Müslümanların hakimiyetine geçmiş durumdaydı. Ancak bu bölgelere zaman zaman saldırı düzenleyen Bizans tehlikesi henüz geçmiş

¹⁰⁶ Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri*, 261.

¹⁰⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1991, III, 87.

¹⁰⁸ Belâzurî, *Büldân*, 221.

¹⁰⁹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Dâru'l Kütüb, ts.), I, 79.

¹¹⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 74.

¹¹¹ İbn Esir, Amr'ın azledilip yerine Abdullah'ın atanması meselesini 27 yılı olayları içinde aktarmıştır. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1991, III, 94, 95.

¹¹² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 8.

¹¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, V, 86.

değildi. Hemen yakınında, İfrîkiye sınırında düşman güçleri hala varlığını sürdürüyordu. Bu tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla valiliği döneminde Amr, İfrîkiye üzerine sefer düzenlemek istemiş ancak Halîfe oranın halkına güvenmediği için bu teklifi reddetmişti. Abdullah vali olunca bu mesele yeniden gündeme geldi. Hilâfet makamında bulunan Hz. Osman da selefi gibi düşünerek bu duruma sıcak bakmadı. Fakat sahâbî'nin ileri gelenleriyle yaptığı istişare neticesinde İfrîkiye'nin fethine ılımlı baktı. Ardından Abdullah'a, İfrîkiye fethi için onay vererek şayet bu fetih gerçekleşirse ganimetin beşte birini kendisine vereceğini söyledi. Ona destek olması için Hilâfet merkezinde oluşturduğu bir birliğin başına Haris b. Hakem'i yerleştirerek Mısır'a gönderdi.¹¹⁴ Ayrıca Halîfe'nin 1000 deve ile bu birliğe destek verdiği de aktarılmaktadır.¹¹⁵ Böylece Hz. Osman'ın Mısır'a gönderdiği kuvvetlerin sayısı 5.000 civarına ulaştı. İçlerinde "Abdullah" ismiyle meşhur yedi sahabinin bulunması hasebiyle bu ordunun girişeceği savaşa "Ğazvetu'l Abâdile" ismi verilecektir.¹¹⁶

Mısır'a ulaşan birlikler burada İfrîkiye üzerine yürümek için savaş stratejilerini belirleyerek son hazırlıklarını yapıp Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutasında 20.000¹¹⁷ kişilik bir orduyla İfrîkiye bölgesinde bulunan Kartaca'ya¹¹⁸ doğru yola koyuldular. O sırada Kartaca, Georgios öncülüğünde toplanan Bizans ordularının merkeziydi.¹¹⁹ Bizans komutanı Georgios, Müslümanların Kartaca'ya doğru hareket ettiğini öğrenince uhdesinde bulunan askerlerden 120.000 kişilik bir orduyla onları karşılamak üzere hazırlık yaptı. İki ordu İfrîkiye yakınlarında bulunan Subeytula¹²⁰ mevkiinde karşı karşıya geldiler. Günlerce süren şiddetli çatışmalar neticesinde Müslüman ordusu, Bizans ordusuna galebe çaldı. Komutan Georgios Abdullah b. Zübeyr'in eliyle ölümü tattı.¹²¹ Şehirde bulunanlar ise cizye ödemek şartıyla burada ikamet edebildiler. Alınan ganimetler askerler arasında taksim edildi. Buna göre, süvarilere üç bin, piyadelere ise bin dinar ödendi. Bu başarı üzerine İbn Sa'd, fetih müjdelesini bildirmek üzere

¹¹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 210.

¹¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 9.

¹¹⁶ Fayda, *Hulefâ-yı raşidin devri*, 268; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 56.

¹¹⁷ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Dâru'l Fikr, 1986), VII, 152.

¹¹⁸ Tunus ile arası 12 mil mesafededir. Burayı kuran kişinin Davud (a.s) zamanında kraliçe "Dido" olduğu söylenir. Kartaca'nın yapımı ile Roma şehrinin yapılışı arasında 72 yıl vardır. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 699.

¹¹⁹ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 381.

¹²⁰ İfrîkiye şehirlerinden bir şehir olup Kayrevân şehriyle arasında 70 mil bulunmaktadır. Aynı zamanda buranın Roma kralı Cercir'in şehri olduğu da iddia edilmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 187.

¹²¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 221. Kitâbu'l Vulât müellifi el-Kindî, Georgios'u öldüren kişinin Muâviye b. Hudeyc olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Kindî, *el-Vülât*, 12.

Abdullah b. Zübeyr'i Medine'ye gönderdi. İbn Zübeyr yirmi gün süren yolculuk neticesinde Hz. Osman'a ulaşarak olup biteni anlattı.¹²²

Bu zaferin ardından İslam Ordusu Batı istikametindeki fetihlere devam ederek Kayrevân¹²³ yakınlarında bulunan Kafsa¹²⁴ şehrine ulaştı. Şehir halkı Müslümanlarla savaştı ancak başarılı olamadılar. Bu sebeple direnenler kılıçtan geçirildi, kaçabilenler ise Kayrevân'ın güneyinde bulunan El-Ecem kalesine sığınarak kapıları kapattılar. Bundan sonra Berberîler, Müslümanlara direnmeyip haraç ödemek koşuluyla canlarını kurtardılar. Böylece H. 27 M. 648 yılında İfrîkiye'nin fethi tamamlandı. Abdullah, şehirde bir yıl üç ay kaldıktan sonra buradan ayrıldı ve Mısır'a geri döndü.¹²⁵

1-3-3. Nûbe Seferi (Ğazvetu'l Esâvid)

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Mısır'da yaklaşık üç yıl ikamet edip yeni fetihlerin rotasını belirledikten sonra H. 31 M. 652 yılında Nûbe¹²⁶ şehrine yürüdü. Evvelen, bu bölgeyle ilişkiler Amr b. el-Âs'ın valiliği döneminde başlamıştı. Amr, buraya hemen her yıl sefer düzenlemiş ama şehri ele geçirmesi mümkün olmamıştı. Buna rağmen Nûbeliler Müslümanlara anlaşma teklifi sunmuş ancak Amr, şehri ele geçirmeksizin onlarla anlaşma yolunu tercih etmemişti.¹²⁷ Nûbe topraklarına girmek güçtü. Çünkü buradaki halk, ok atma konusunda mahirdi. Bundan dolayı kendilerine "Rumâtu'l hadek"¹²⁸ ismi verilmiştir. Onlarla girişilen her savaşta Müslümanlar zayıf vererek çekilmek zorunda kalmışlardır.

Valiliği döneminde İbn Ebî Serh de Nûbe halkıyla savaşıp ülkelerine girerek Nûbe topraklarında kısmen başarı elde etti. Ancak Dunkule'de daha önce yaşananların yeniden yaşanmasının önüne geçemedi. Burada, iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşandı.

¹²² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, II, 464.

¹²³ İfrîkiyye'de, Emevî Halîfesi Muâviye b. Ebî Süfyân zamanında Ukbe b. Nâfi' el-Fihri tarafından kurulan şehir. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, 242.

¹²⁴ İfrîkiyye yakınlarından bulunan küçük bir kasaba olup Kayrevân ile aralarından 3 günlük bir mesafe bulunmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 382.

¹²⁵ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, II, 574.

¹²⁶ Mısır'ın güneyinde ve Nil nehrinin Doğu ve Batısında bulunan geniş bir alana sahip bölgedir. Halkı Hristiyan olup "Kâbil" adında Himyer soyundan gelen bir meliklerinin olduğu iddia edilmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v)'in Nûbe halkından övgüyle bahsettiği de rivayetler arasındadır. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, 24. Ayrıca, Şehrin merkezi "Dunkule" olup Medine'yle araları üç günlük mesafedir. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ'*, III, 1394.

¹²⁷ Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 323.

¹²⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif* (Kâhire: El-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetu Li'l Kitâb, 1992), I, 615; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2015, VI, 142.

Lakin Müslümanlar fethiye mazhar olamadı. Aksine orduda bulunanlardan Muâviye b. Hudeyc, Ebî Şemir b. Ebrehe ve Hayvîl b. Nâşire¹²⁹ ok atışlarının arasında kalarak gözlerini kaybettiler. Abdullah, daha fazla zayıyat vermemek için Nûbe halkıyla ateşkes yapmak zorunda kaldı. Buna göre Nûbeliler her yıl Müslümanlara esir verecek Müslümanlar ise onlara Buğday ve Mercimek verecekti.¹³⁰ Yapılan anlaşma gereğince iki taraf arasında geçen çetin savaş, herhangi bir galibi olmaksızın son buldu.

1-3-4. Zâtu's Savâri Savaşı

Müslümanlar bir taraftan Mısır ve civarının ıslahıyla meşgul iken diğere taraftan da Bizans ordularıyla uğraşmak durumundaydı. Amr b. el-Âs zamanında başlayan bu mücadele İbn Ebî Serh'in İfrîkiye'yi fethetmesiyle adeta körüklendi. Çünkü yıllarca bu topraklardan faydalanan Bizans, artık istediği gibi davranmamakla birlikte halktan da herhangi bir vergi alamıyordu. Bu nedenle kendileri için her geçen gün tehdit oluşturan Müslümanların üzerine deniz yoluyla saldırarak emellerine ulaşmak istediler.

İmparatorluğun başında bulunan Konstantin b. Herakl 1000¹³¹ mürettebattan oluşan donanmasıyla birlikte H. 35 M. 655¹³² yılında İstanbul'dan hareketle Akdeniz kıyısında bulunan İskenderiye'yi almak üzere denize açıldı. Ordunun geldiği haberi Abdullah'a ulaşınca onlarla muharebe etmek için ellerinde bulunan 200'den fazla gemiyle hazırlık yaptı. Bu mürettebattan bir kısmı Muâviye'nin komutanlarından Büsr b. Ebî Ertâd liderliğinde şehir kıyısında kalarak buradan gelecek tehlikeyi önlemek için İskenderiye'de bir müddet bekletildi. Kalanı ise İbn Ebî Serh komutasında Bizans'la vuruşmak için "Raşîd¹³³" kıyısından hareketle denize açıldı. İki ordu Akdeniz açıklarında bulunan Likya kıyısına yakın denizde karşı karşıya geldiler. Ardından Muâviye'nin

¹²⁹ Mısır eşrafından olup Muâviye ile birlikte Siffîn savaşına da şahitlik etmiş bu zât'ın, tabiinden olduğu söylenmektedir. Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed İbn Yûnus, *Târîhu Mısır* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2000), I, 143.

¹³⁰ Bu anlaşmayla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 69-70.

¹³¹ Bizans donanmasının 500 veya 700 mürettebattan oluştuğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 80. Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 25.

¹³² Bu savaşın H.31 ve H.34 yıllarında cereyan ettiği de söylenmektedir. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî*, IV, 288.

¹³³ İskenderiye yakınlarında Nil ile Akdeniz kıyısında bulunan bir yerin adı. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ'*, II, 617.

gönderdiği filolarla yola çıkan Büsr ve arkadaşları da Abdullah'ın filosuna katıldı ve büyük savaş başladı.¹³⁴

Bu savaş, Müslümanların ilk deniz savaşıydı dolayısıyla deneyimsizlerdi. Onların Bizans gemilerini görünce; “*Daha önce hiç görmediğimiz gemilerle denizde tanıştık*” şeklinde hayretlerini Taha Abdulmaksud bize aktarmaktadır.¹³⁵ Hiç şüphesiz, bu büyüklükteki filoya karşı savaşmanın güçlüğü Müslümanlar da sezmiş olmalı ki ilkin ok ve mancınık atışıyla akabinde ise gemilerin sırtlarını birleştirerek kılıç kullanmak suretiyle savaştılar. Tüm şiddetiyle devam eden savaş sırasında düşman kuvvetleri İbn Ebî Serh'in bulunduğu gemiyi zincire vurarak kendilerine doğru çekmeye başladılar. Bu sırada olayı gören Alkame b. Yezîd el-Ğutayfi hemen oraya doğru yönelerek zinciri kırdı ve gemiyi tehlikeden kurtardı. Yapılan savaşta her iki tarafta birçok kayıplar verdi. İbn Abdülhakem'in anlatımına göre, savaş olağan şiddetiyle devam ederken o sırada bir rüzgâr çıktı ve Bizans filosundaki gemileri batırdı. Gemilerde bulunan askerler ise suda boğularak can verdi. Böylece rüzgâr onları Sicilya adasına savurdu ve savaş Müslümanların lehine sonuçlandı. İmparator II. Konstantin de bu savaştan yara alarak kurtuldu.¹³⁶

Müslümanların kesin zaferiyle sonuçlanan bu savaşla, Mısır ve Şam'daki konumlarını yeniden kazanmayı arzulayan Bizans, mağlup olmuş ve denizdeki üstünlüğünü kaybetmiştir. Hassaten bu savaş, Bizans'a karşı Müslümanların Doğu Akdeniz havzasını kontrol ettiği yeni bir denizcilik aşamasının başlangıcı olup Bizans pahasına, denizcilik alanında onlara iyi bir deneyim kazandırmıştır. Bundan sonra Müslümanlar Akdeniz'de söz sahibi olmuşlardır. Takkuş'a göre,¹³⁷ Müslüman Müverrihler bu savaşı Yermük savaşının denizdeki yansıması olarak görmüşlerdir. Aynı zamanda bundan sonra İslâm-Bizans ilişkileri farklı merhaleye geçmiştir.

Hulasa, Râşid Halîfeler dönemi sona ermeden önce Müslümanlar Akdeniz havzası üzerindeki deniz egemenliğini elde etmiş aynı zamanda Trablusşam'dan İfrîkiye bölgesindeki Kartaca'ya kadar olan bölgede tam kontrolü sağlamışlardır. Bu bölgedeki

¹³⁴ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 382.

¹³⁵ Taha Abdulmaksud, *Müciz*, 25.

¹³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 219. Bir başka rivayete göre ise İmparator'un bu savaşta öldürüldüğü aktarılmaktadır. Ahmet Ma'mur Asîri, *Mücizu Târîhi'l İslâmî Munzu Âdem İlä Asrinâ'l Hâzir* (Riyâd: Kral Fahad Milli Kütüphanesi, 1996), 122.

¹³⁷ Takkuş, *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin*, 384.

varlıkları Bizans'ı her daim rahatsız etmiş olsa da adım adım büyüyen İslâmî fütuhata engel olamamış ve çoğu zaman boyun bükme durumunda kalmışlardır.

Hz. Osman hilafetiyle bir şahlanış sergileyip en geniş sınırlarına ulaşan İslâm toprakları, onun şehadetiyle duraklama dönemine girmiştir. Özellikle son zamanlarında iç siyasette yaşanan sorunlar hiç şüphesiz fetihlerin duraksamasına da etki etmiştir. Bu dönemi takiben Hz. Ali'nin hilafetiyle iyice içine kapanan İslâm toplumu Batıda elde ettiği toprakları da yeniden Bizans'a kaptırmıştır.¹³⁸ Nihayetinde bu süreç yaklaşık beş yıl boyunca, Emevîler döneminin başlamasına kadar devam etmiştir.

¹³⁸ Taha Abdülmaksud, *Mûciz*, 59.

İKİNCİ BÖLÜM

1- EMEVİLER'İN KUZEY AFRİKA FETİHLERİ POLİTİKASI

Bu dönem, Hz. Ali'nin katledilerek hilafetinin sonlanması ve iç siyasetteki karışıklıkların bertaraf edilmesiyle başlamıştır. Şam ordularının komutanı ve aynı zamanda şehrin valisi olan Muâviye b. Ebî Süfyân başa geçince daha önce kendisiyle yaptığı görüşme neticesinde Mısır valiliğine Amr b. el-Âs'ı getirmiştir.¹³⁹ Amr'ın buradaki ikinci valiliği iki yıl bir ay kadar kısa bir süre devam etmiş H. 43 M. 663 senesinde vefat etmesiyle son bulmuştur. Akabinde yerine Utbe b. Ebî Süfyân atanmıştır.¹⁴⁰

Muâviye'nin Mısır dışında önem verdiği bir diğer bölge ise Mağrib'ti.¹⁴¹ Dolayısıyla hilafeti zamanında buraya ilk olarak Muâviye b. Hudeyc¹⁴² öncülüğünde sefer gerçekleşmesini sağlamıştır. Bunun dışında Ukbe bin Nâfi', Ebû Muhâcir bin Dinâr, Züheyr bin Kays, Hassân bin Nu'man el-Ğassânî, Mûsâ bin Nusayr ve Târik bin Ziyâd gibi komutan ve valiler de bölgeyle temaslar kurmuş ve büyük fetihlere imza atmışlardır.

Önceki dönemlerden farklı olarak Emevîler döneminde Kuzey Afrika coğrafyasında Bizanslarla birlikte Berberîlerle mücadeleye yoğunlaşılacaktır. Çünkü bu isyankâr topluluk her fırsatta ayaklanma çıkararak Emevîleri uzun yıllar boyu

¹³⁹ Kindî, *el-Vülât*, 26.

¹⁴⁰ Kindî, *el-Vülât*, 28; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 15; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 207.

¹⁴¹ Bu bölgenin konumuyla alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Mesâlik yazarı İstahrî'ye göre Mağrib; Akdeniz boyunca uzanıp yarısı doğrudan yarısı batıda kalan bölgeye verilen isimdir. O, bu bölgenin sınırını Doğu'da Berka ve Batı'da ise Endülü's'e kadar uzatmaktadır ki bu aktarıma göre, Mağrib bölgesiyle ilgili en geniş sınırları belirleyen kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru's Sâdr, 2004), 36-37. El-Bağdâdî bu bölgenin sınırının İfrîkiye'nin son sınırı olan Miliana kentinden başlayıp Atlas okyanusu sınırındaki El-Sûs dağları eteklerine kadar olduğunu ve bu iki nokta arasındaki mesafenin yaklaşık iki ay sürdüğünü belirtmektedir. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ'*, III, 1293. Yine klasik kaynaklarımızdan İbn Kesîr, Mağrib bölgesini Mağribu'l Ednâ, Mağribu'l Evsât ve Mağribu'l Aksâ olarak üç kısma ayırıp ilaveten şunları eklemektedir; Romalılar MÖ. 2. Yüzyılda Fenike, Kartaca ve çevresini işgal ettiklerinde buraya Afrika (Efrica) ismini verdiler ve daha sonra bu isim Araplara intikal etti. Şu an itibarıyla Tunus ile Cezayir'in bazı doğu kısımlarını kapsayan ve Mağribu'l Ednâ denen bölgeye İfrîkiye, Cezayir ve civarına Mağribu'l Evsât ve Fas bölgesine de Mağribu'l Aksâ ismi verilmiştir. İbn Kesîr, *Ta'rîfu bi'l Emâkini'l Vârideti fi'l Bidâyeti ve'n Nihâyeti li'bni Kesîr*, ts., I, 260.

¹⁴² Muâviye b. Hudeyc'in Hz. Osman'ın katlinden önce H. 34 M. 654 yılında İfrîkiye üzerine sefer gerçekleştirdiği de aktarılmaktadır. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 221; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Ebbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ'* (Kahire: Dâru'l Maârif, 1985), I, 29; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 14. Ayrıca İbn İzârî, İbn Hudeyc'in, H. 41 M. 661 yılında Muâviye b. Ebî Süfyân hilafetinde de İfrîkiye üzerine sefer gerçekleştirdiğini ve onun bu seferinin ikinci İfrîkiye seferi olduğunu söylemiştir. İbn İzârî'nin yaptığı bu aktarım, Abdülhakem'in savunusunu destekler nitelikte olup olayın doğruluğu noktasında kanıt oluşturmaktadır. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 15.

uğraştırmıştır. Nihayetinde hidayete ererek fetihler konusunda ciddi atılımlar yaşanmasını sağlamışlarsa da gerek Bizans ve gerekse Haricilerin desteğiyle Emevî devletinin yıkılmasıyla sonuçlanacak kadar büyük bir etkiye sahip olmuşlardır.

1-1. Ukbe b. Nâfi'in Kuzey Afrika Seferleri H. 41-43/M. 661-663

Ukbe b. Nâfi' el-Fihri ile Mağrib konusunda ciddi bir ilerleme kaydedilecek ve daha önce gidilemeyen Atlas Okyanusu'na kadar hemen tüm Mağrib bölgesinde İslâmî fütuhât gerçekleşecektir. Onun İfrîkiye valiliği sürecine girmeden evvel Kuzey Afrika bölgesindeki geçmişi ve yerine getirdiği ordu komutanlığı vazifesiyle alakalı bilgiler vermeyi arzuluyoruz.

Ukbe, daha önce Amr'ın Mısır valiliği sırasında ordu komutanlığı yapmış ve ondan edindiği tecrübelerle liderlik vasfını elde etmişti. Berka fethi gerçekleşikten sonra ise Amr, onu Mağrib bölgesinde bulunan Zevile üzerine göndererek Berka ile Zevile arasının Müslümanların tahakkümü altına alınmasını sağlamıştı.¹⁴³ Yine H. 21 M. 641 yılında Ukbe, fethine muvaffak olamasa dahi Nûbe üzerine yürümüş ve burada, ileride gerçekleşecek olan fethin önünü açacak komutan olma vasfını elde etmiştir.¹⁴⁴

H. Osman hilafetinde Mısır valiliğini Amr b. el-Âs'tan devralan İbn Ebî Serh, Ukbe'nin Berka'da ordu komutanlığı görevini onaylayarak bu muhitte mücadele etmesini destekledi. Böylece Ukbe, Mısır'ın Batı sınırını Rum tehlikesinden muhafaza ederek burayı adeta Müslümanların Doğu'daki bir üssü haline getirdi. Ayrıca, H. 27 M. 648 yılında İbn Ebî Serh'in İfrîkiye fethi sırasında H. Osman tarafından gönderilen 20.000 kişilik İslâm Ordusu Berka'ya ulaştığında burada bulunan Ukbe ve arkadaşları da orduya dahil olarak İfrîkiye'nin fethine destek sağladılar.¹⁴⁵ Ancak bu fetihle Ukbe'nin rolü hakkında kaynaklarımızda detaylı bilgi bulunmamaktadır.

İbn Ebî Serh ve arkadaşları İfrîkiye fethini gerçekleştirdikten sonra burada 3 yıl ikamet etmiş ardından Mısır'a dönmüşlerdi. Bu sırada H. Osman'ın şehadet etmesiyle birlikte fetih faaliyetleri duraklamış İslâm hakimiyetinde olan birçok yer yeniden

¹⁴³ Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk* (Darü'l Fikr li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzi', 1995), XL, 529; Ebü Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (Kâhire: Mektebetü'l Hancî, 2001), V, 80; Belâzurî, *Büldân*, 222; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî*, IV, 144.

¹⁴⁴ Muhammed Ali Sallâbi, *Fethu'l İslâm fi Şimâli İfrîki* (Kahire: Müessesetü ikra'li'n-Neşr ve't-Tevzi ve't-Terceme, 2007), 130.

¹⁴⁵ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 95; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, VI, 138.

Bizans'ın eline geçmiştir. Bu fetret döneminde mağrib bölgesiyle alakalı kaynaklarımızda -iç siyasetteki meselelerden dolayı- pek fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak elimizdeki bazı bilgiler detay belirtmeksizin Muâviye b. Hudeyc'in H. 34 M. 654 yılında İfrîkiye'ye ikinci bir sefer gerçekleştirdiğini aktarmaktadır.¹⁴⁶ Dolayısıyla süreçteki kesinti sebebiyle Ukbe'nin faaliyetleriyle alakalı herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.

H. Osman'ın şehadetinden Amr'ın ikinci Mısır valiliğine atanmasına kadar geçen sürede Berka'da ikamet eden Ukbe, onun valiliği sırasında bölgede yeniden fetihlere çıkmıştır. Bu doğrultuda H. 41 M. 661 yılında Şerîk b. Sümeyye El-Ğutayfî ile birlikte Mağrib bölgesinde bulunan Lûvâte¹⁴⁷ ve Müzâte¹⁴⁸ Berberîlerinin üzerine yürüdü.¹⁴⁹ İlk olarak itaat eden bu Berberî kabileleri daha sonra isyan ettikleri için onlarla gaza etti ve birçok esir alarak isyanlarını bastırdı. H. 42 M. 662 yılında yine Berberîlerin bulunduğu Gudamis¹⁵⁰ Şehrine ulaşarak buradaki Berberîleri itaati altına aldı.¹⁵¹ Ardından Hevvâre¹⁵² ve Veddân¹⁵³ üzerine yürüyerek buraları da ele geçirdi ve Berka ile Sudan arasında bir koridor açtı.¹⁵⁴ Böylece bütün Berberî yerleşkelerini fethetmiş oldu.¹⁵⁵

Yine bu dönemde Ukbe b. Nâfi' gerek Mısır ve gerekse Mağrib topraklarında ciddi başarılar elde etmiş ve Doğu'da Berka'dan başlamak üzere Güney'de Nûbe'ye, Batı'da ise Tunus topraklarına kadar ilerlemiştir. Ukbe'nin Mağrib'teki bu başarılı ilerleyişi Amr b. el-Âs'ın ölümcül hastalığa yakalanması sonucu bir süre duraksamıştır. Çünkü Amr, yakalandığı bu hastalıktan kurtulamamış ve H. 43 M. 663 yılında Şevval ayının ilk günü hakkın rahmetine kavuşmuştur.¹⁵⁶ Bu yıldan itibaren kaynaklarımız, Ukbe'nin Mağrib'teki durumu ve konumuyla alakalı herhangi bir bilgi aktarmamaktadır. Ancak

¹⁴⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 14; Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh Ebû Zür'a, *Târîhu Ebî Zür'a* (Dımeşk: Mecmau'l-lugati'l-Arabiyyet, ts.), 290.

¹⁴⁷ Berka civarında yaşayan bir Berberî kabilesi Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 24.

¹⁴⁸ Burası da yine Berberîlerin bulunduğu, Berka civarındaki büyük bir kabilenin adıdır. *el-İstîbâr*, I, 147.

¹⁴⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 17.

¹⁵⁰ Mağrib'in güneyinde bulunan Sudan Ülkesindeki bir şehir. Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, 57.

¹⁵¹ İbn Esir, *Üsdü'l-Ğâbe*, III, 556; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, III, 1076; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 134.

¹⁵² Trablus bölgesinde bulunan İyâs (Eyâs) şehri olduğu söylenmektedir. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 91.

¹⁵³ İfrîkiye'nin güneyinde bulunan ve Zevîle ile arası 10 günlük mesafede olan Berberî şehri. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 365.

¹⁵⁴ Abdulhamîd Sa'd Zağlûl, *Târîhu'l Mağribi'l Arabî* (İskenderiye: Münşa'at el-Ma'arif, 1993), I, 177; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr Ve'l-A'lâm* (El-Mektebetü't Tefvikiyye, 2010), IV, 6.

¹⁵⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 17.

¹⁵⁶ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 134; Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh* (Port Said: Mektebetü's-Sekafiyyeti'd-diniyye, 2010), VI, 3.

bildiğimiz şudur ki, bu süreçte bölgeye sefer düzenlemesi üzere Muâviye b. Hudeyc gönderilmiştir.

1-2. Muâviye b. Hudeyc el-Kindî Öncülüğünde İfrîkiye Seferi

Amr b. el-Âs vefat ettikten sonra Muâviye, H. 43 M. 663 yılının Zilkâde ayında Mısır genel valiliğine kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân'ı atamış fakat onun valiliği çok uzun soluklu olmamıştır. Zira atandıktan kısa bir süre sonra İskenderiye'ye giderek burada vefat etmiştir.¹⁵⁷ Onun kısa süreli valiliği döneminde Mağrib ile ilgili Şerik b. Sümeyye'nin Lebde¹⁵⁸ üzerine sefer düzenlediği bilinmektedir.¹⁵⁹

İbn Ebî Serh'ten önce Berka, İskenderiye, Trablus, Sicilya, İfrîkiye ve Endülüs de dahil olmak üzere Kuzey Afrika'nın nerdeyse tamamı İmparatora vergi ödemekteydi. Ancak Müslümanların bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte ona giden vergilerin önü kesildi. Bu nedenle her fırsatı kollayan II. Konstans Müslümanların içine düştüğü müşkülâtı da fırsata çevirmek maksadıyla “Ûlîme” adındaki komutanını Kartaca'ya göndererek tıpkı Müslümanlara ödedikleri gibi kendilerine üç yüz kantar altın ödemelerini istedi. Ancak onun bu teklifi halkın seçmiş olduğu “Hubâbet'u-r Rûmî” tarafından reddedildi.¹⁶⁰ Bunun üzerine Hubâbe, Ûlîme tarafından sınır dışı edildi. Hubabe, şahsına layık görülen bu durum üzerine Şam'da bulunan Muâviye'nin yanına giderek kendisiyle birlikte ordu göndermesini ve İfrîkiye'yi Bizans zulmünden kurtarmasını talep etti. Onun bu talebi Halife tarafından kabul gördü ve Muâviye b. Hudeyc komutasında 10.000¹⁶¹ askeri H. 45 M. 665 yılında İfrîkiye'ye gönderdi.¹⁶²

İbn Hudeyc, Muâviye'nin Mısır'daki en büyük destekçilerinden biriydi. Çünkü Mısır'da, Hz. Osman ve Muâviye yani Benî Ümeyye uğruna uzun süre cihat etmiştir. Böyle bir vazifeye bölgeyle ilgili derin geçmişi olup ciddi anlamda başarılar elde eden

¹⁵⁷ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, III, 1025.

¹⁵⁸ Berka ile İfrîkiye arasında bulunan bir şehir. Trablus ile Cebelü Nefûse arasında olduğu da söylenir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 10.

¹⁵⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 207.

¹⁶⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 16.

¹⁶¹ Belâzurî, *Büldân*, 226.

¹⁶² Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 207; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 130; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 17; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid Selavî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kazablanka: Dâru'l Kitâb, 1954), I, 133; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l- Kavmiyye, 2002), XXIV, 18; Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr* (Beyrut: Müessesetu Nâsir Li's Sekâfe, 1980), 168.

Ukbe gibi birinin değil de Muâviye b. Hudeyc'in getirilmesi, onun zamanında Ümeyye oğullarına yaptığı hizmetlerinin bedeli olup kendisini taltif etmenin en açık ifadesi olarak düşünülebilir.

İbn Hudeyc liderliğindeki ordu İfrîkiye'ye varmak üzere Kamûniye¹⁶³ şehrine ulaştı.¹⁶⁴ buna mukabil İmparator, Konstantiniyye'den deniz yoluyla 30.000 civarındaki askeri, komutan "Nakfûr" liderliğinde İfrîkiye sahiline yolladı.¹⁶⁵ İbn Hudeyc, El-Karn dağı eteklerinde karargahını kurarken Bizans ordusuna karşı koymak üzere Abdullah b. Zübeyr komutasında ağır bir ordu gönderdi. Sûse şehri yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. Hafif geçen çatışmadan sonra Bizans ordusu "Sûse"¹⁶⁶ şehrine ardından da deniz yolunu kullanarak Sicilya adasına kaçtı. Nihayet Müslümanlar bu şekilde şehri yeniden ele geçirdiler. Buradan Muzaffer olarak ayrılan İbn Zübeyr el-Karn'da bulunan Muâviye b. Hudeyc'in yanına gitti.

Bu galibiyetin ardından İbn Hudeyc, orduda bulunan ve henüz 19¹⁶⁷ yaşındaki Abdülmelik b. Mervân'ı bin kişiden oluşan birliğiyle "Celûla"¹⁶⁸ şehrine gönderdi. Şehrin surlarla çevrili olması sebebiyle burayı almak kolay olmadı. Müslümanlar, şehri günlerce muhasara ettiler ancak başarıya ulaşamadılar. Konuyla alakalı İbn İzarî'nin rivayeti şu şekildedir;¹⁶⁹ Bu savaşta orduya komutanlığı İbn Hudeyc yapmıştır. Muhasaranın devam ettiği günlerden bir gün Abdülmelik b. Mervân ordusuyla birlikte geri dönerken bir an ağaçta yayını asılı unuttuğunu fark etti. Onu almak için döndüğünde şehir surununun bir tarafının yıkılmış olduğunu gördü. Hemen orduya seslenerek geri dönmelerini istedi. Gelen ordu surun kırılan cephesinden şehre girerek şiddetli bir çatışmayla şehri ele geçirdi. Taha Abdulmaksud'un rivayetinde ise¹⁷⁰ ki, bize göre de daha makul olan bu rivayettir. Abdülmelik b. Mervân orduya bizzat komutanlık etmiş ve kısa süreli muhasaradan sonra şehri ele geçirmiştir. Bu görüşün daha evla olduğunu düşündüren

¹⁶³ Kamûniye, Mağrib bölgesinde bulunan ve İfrîkiye yakınlarındaki Sûse şehridir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 399.

¹⁶⁴ Selavî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, I, 133.

¹⁶⁵ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 60.

¹⁶⁶ Sûse, Kayrevân'a 36 Mil uzaklıkta olup Kuzey, Güney ve Doğu cenahlarından üç tarafı denizle çevrili olan bir şehirdir. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 688.

¹⁶⁷ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 60.

¹⁶⁸ Celûla, Kayrevân şehrine 24 mil uzaklıktaki bir şehirdir. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 685.

¹⁶⁹ İbn İzarî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 17.

¹⁷⁰ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 60.

sebepler şudur; İbn İzarî, konuyu aktarırken Muâviye b. Hudeyc'in "Benzert"¹⁷¹ fethinden bahsetmemektedir. Oysa ki Celûla alındıktan sonra İbn Hudeyc öncülüğündeki ordu Benzert'e giderek orayı da ele geçirmiş ve birçok ganimet alarak Mısır'a dönmüştür.¹⁷² Dolayısıyla İbn İzarî'nin eserinde bu noktada bir kopukluk olma ihtimali yüksektir.

İfrîkiye civarında bulunan Sûse, Celûla ve Benzert gibi sahil şehirlerinin fetihleri tamamlandıktan sonra İbn Hudeyc, bu şehirlerde herhangi bir vekil bırakmaksızın Mısır'a dönmüştür. Bu durum, bölgede yaşayan Berberîlerin, tıpkı daha önce Kıptîlerin yaptığı gibi, Rumlara karşı Müslümanların yanında yer aldığını ve yıllardan beri süregelen Rum zulmünün ortadan kalkmasından memnun olduklarını göstermektedir.¹⁷³

İbn Hudeyc ve ordusunun İfrîkiye seferi doğrultusunda verdiği mücadeleleri yeni bir fetih olarak ele almıyoruz. Çünkü buralar evvelâ İbn Ebî Serh tarafından fethedilmiş ancak Müslümanların içine düştüğü kaos sebebiyle yeniden ellerinden çıkmıştı. Zaten İbn Hudeyc ve arkadaşlarının bu bölgedeki sahil kesimlerini ele geçirip İfrîkiye'ye girmeden Mısır'a geri dönmelerini Dr. Hüseyin Mu'nis, hata olarak görmektedir.¹⁷⁴ İbn Hudeyc "Benzert" gibi İfrîkiye açısından aşırı önem arz etmeyen bir yere girmek yerine doğrudan İfrîkiye'ye girebilirdi ki, buna güç yetirebilecek seviyede askerî teçhizata sahipti. Ayrıca burası hem Bizans'ın merkez üssü hem de Batıya açılma noktasında stratejik öneme haiz bir yerdirdi. Mu'nis, İbn Hudeyc'in İfrîkiye girmeden Mısır'a geri dönmesinin sebeplerinden birinin de buraya girmeye cesaret edememesiyle alakalı olabileceğini aktarmaktadır. Dolayısıyla İfrîkiye alınarak mevcut olan Bizans tehlikesi tamamen ortadan kaldırılabilecekken ordunun geri dönmesi bir sonraki seferde yeniden İfrîkiye'de güç kaybetmelerine sebep olacaktır. Belki de bu sebepten ötürü Muâviye b. Ebî Süfyân Mısır'a döndükten sonra İbn Hudeyc'i ordu komutanlığından azletmiştir.¹⁷⁵

1-3. Ukbe'nin Mağrib Üzerine Gerçekleştirdiği Seferler

İbn Hudeyc'ten sonra bölgede kalan Ukbe, Mağrib seferlerini sürdürdü. Onun seferleri daha çok Berberîler üzerine olmuştur. Nitekim ilk olarak Büsr b. Ebî Ertât daha

¹⁷¹ Tunus (İfrîkiye) şehriyle aralarında iki günlük mesafe bulunan bir sahil şehri. *el-İstibsâr*, I, 125.

¹⁷² Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 60; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 143.

¹⁷³ Ali Muhammed Sallâbi, *ed-Devletü'l Ümeviyye Avâmilü'l İzdihâr ve Tedâiyâtü'l İnhiyâr* (Beyrut: Darü'l Ma'rifeti li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzî', 2008), I, 362.

¹⁷⁴ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 124-125.

¹⁷⁵ Selavî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, I, 134; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 148.

sonra Ukbe'nin bizzat kendisi Veddân üzerine yürümüş ve itaati altına almıştı. Ancak ilerleyen süreçte yapılan anlaşmayı bozarak yeniden baş kaldırdıkları için Ukbe, H. 49 M. 669 yılında Mağrib'e doğru harekete geçti. İlk olarak Sürt¹⁷⁶ şehrinden Mağmedâs¹⁷⁷'a gelen Ukbe, burada yerine Züheyr b. Kays El-Belevî'yi vekil bırakarak yanına çöl savaşı uzmanlarından Büsr b. Ebî Ertât ve Şerîk b. Sümeyye'yi de alıp 400 süvari, 400 deve ve 800 su kırbasıyla birlikte Veddân üzerine yürüdü.¹⁷⁸ Burada mukavemetle karşılaşmayan Ukbe, Veddân Melikini ele geçirerek kulağını kesti. Melik kendisine bunu neden yaptığını sorunca ise; “Kulağına her dokunuşunda hatırla ve bir daha Araplarla savaşma diye yaptım” dedi. Daha sonra zamanında Büsr ile 360 köle vermek şartıyla yaptıkları antlaşmayı yeniledi.¹⁷⁹

Veddân'da otorite sağlandıktan sonra Ukbe, şehirdekilere Veddân'dan sonra nerenin olduğunu sordu. Halk, Cerme¹⁸⁰ şehri olduğunu söyledi. Buna müteakiben Ukbe ve arkadaşları, Veddân'a sekiz gece mesafede bulunan Cerme'ye gittiler. Burada bulunanları İslâm'a davet ettiler ve onlar da bu davete icabet ederek ihtida ettiler. Sefere kaldığı yerden devam eden Ukbe Cerme'den altı mil uzaklıkta bir yere ulaştı. Buranın Melikine haber göndererek yanına gelmesini istedi. Kendisine ceza olması hasebiyle, bu mesafeyi at sırtında olmaksızın yürüyerek kat ettirdi. Melik, Ukbe'nin yanına ulaştığında yürümekten bitap düşmüş adeta kan tükürmüştür. Bunu kendisine neden yaptığını sorunca ise, bir daha Araplarla savaşmayı aklından geçirmemesi için yaptığını söylemiştir. Yine bunların da 360 köle vermeleri koşuluyla itaatlerini almıştır.¹⁸¹

Ukbe, Cerme halkını da dizginledikten sonra Doğu da bulunan Fezzân¹⁸² kalesine yöneldi. Herhangi bir mukavemetle karşılaşmayarak burayı da ele geçirdi. Akabinde

¹⁷⁶ Akdeniz sahilinden Batı istikametinde ilerlerken, Berka ile Trablus Ğarb arasında bulunan bir kıyı şehri. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 206.

¹⁷⁷ İbn Abdülhakem ve El-Bekrî, Ukbe ve ordusunun gittikleri bu şehrin “Ğudâmis” olduğunu söylerken, İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 222; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 660. Hüseyin Mu'nis “Meğadâş” Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 135. Sa'd Zağlûl ise “Mağmedâs” Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, 169. olduğunu söylemektedir.

¹⁷⁸ Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 660.

¹⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 222.

¹⁸⁰ İfrikiyye'nin güneyinde bulunan Fezzân bölgesindeki bir şehir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 129.

¹⁸¹ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 192.

¹⁸² Feyyûm ve Trablus Ğarb arasında, başşehri “Zevîle” olan ve çoğunlukla siyahîlerin yaşadığı geniş bir bölgeye verilen isimdir. Adının Fezzân b. Hâm b. Nûh'tan geldiği rivayet edilmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, IV, 260.

halka bölgede başka yaşam alanları olup olmadığını sordu. Onlar ise Hâvâr¹⁸³ denen yerde bir dağın eteğinde büyük bir saray olduğunu söylediler. Ukbe yanındakileri ararak 15 günlük bir mesafe kat edip Hâvâr'a ulaştı. Şehri bir ay müddetle kuşattılar ancak kaleyi ele geçiremeyerek geri dönmek zorunda kaldılar.¹⁸⁴ Hâvâr'dan ayrılan ordu Küvvâr¹⁸⁵ kalesine doğru yola koyuldu burada herhangi bir çatışmaya girişmeksizin şehrin fethine mazhar oldular. Ukbe, daha önceki yerlerde yaptığı gibi buranın Melikini de cezalandırarak parmağını kesti. Bunu neden yaptığını sorunca ise Ukbe; "*Parmağına her baktığında hatırla ve bir daha Araplara baş kaldırmaya cesaret etme diye yaptım*" cevabını verdi.¹⁸⁶ Melikle anlaşma sağladıktan sonra yanında bulunan rehber bölgede başka yerleşim alanı olup olmadığını sordu. Aldığı cevapla birlikte herhangi bir problem kalmadığını öğrendi. Böylece Hâvâr'a geri dönerek yarım bıraktığı işi tamamlamaya niyet etti. Ancak şehre ulaştığında halkın henüz kalelerinden çıkmadığını ve şehri bu şekilde ele geçirmesinin mümkün olmadığını anlayarak Hâvâr'ı geçip 3 günlük mesafede bulunan "Mâu Feres¹⁸⁷" denen yerde konakladılar.

Hâvârlılar, Ukbe'nin üç gün geçmesine rağmen şehre gelmediğini görünce tehlikenin bertaraf olduğunu zannederek kalelerinden çıkıp normal hayatlarına geri döndüler. Bu sırada Ukbe, Hâvâr meselesinin bir türlü çözülememesinden muzdarip olmuş olacak ki bir gece yarısı geldiği yoldan farklı bir yolla geri dönerek yeniden Hâvâr'a şehrine yürüdü. Sabaha karşı ansızın yaptığı baskınla şehir halkını savunmasız bir şekilde yakaladı. Kendisine karşı koyanları katlederek kadın ve çocukları esir, mallarını ganimet olarak aldı. Böylece Müslümanları uzun süre uğraştıran Hâvârlıları da tahakkümü altına almış oldu. Uyguladığı stratejiye bakacak olursak Ukbe'nin, Mâu Feres

¹⁸³ Fezzân'ın güneyinde bulunan "Küvvâr (Kâvâr)"ın en büyük şehri. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttulâ*, I, 448. İsmi "Câvân" olduğu da söylenmektedir. Bkz. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed El-Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus Fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrîkiye* (Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1994), I, 98.

¹⁸⁴ El-Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus Fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrîkiye*, I, 98.

¹⁸⁵ Fezzân'ın güneyinde bulunan Sudan sınırlarına ait bir bölge. Yâkut el-hamevî burayı fetheden ve melikini cezalandıran kişinin Ukbe b. Âmir olduğunu söylemektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 486.

¹⁸⁶ *el-İstibsâr*, I, 146.

¹⁸⁷ Ukbe'nin ikinci valiliği döneminde, Kayrevân'a dönüş yolu üzerinden bulunan bu mevkiye ordunun suları tükenmiş ve ölmek üzere oldukları şiddetli bir susuzluğa maruz kalmışlardı. İnsanların bu halini gören Ukbe hemen kalkıp iki rek'at namaz kılarak rabbine niyazda bulundu. Bundan sonra atını yanına alarak eliyle su arattı nihayet bir süre sonra atın ayağıyla kazdığı yerden su fişkırdığını gördü. Hemen geri dönüp orduya haber verdi. İvedi olarak olay yerine intikal eden ordu burada bir kuyu kazarak kana kana içip susuzluklarını giderdiler. Yaşanan bu olaydan sonra buraya "Mâu Feres" adı verildi. Buranın konumuyla alakalı olarak bildiğimiz tek şey Hâvâr mevkiine 3 günlük mesafede olmasıyla sınırlıdır. Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr fî 'acâ'ibi't-Tevârîh ve'l-Ahbâr* (Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1988), I, 218.

mevkiine gitmesinin sebebi, kalelerine çekilmiş olan Hâvâr halkının rehavete kapılmasını sağlamak ve bu şekilde günlerce vuruşup güç kaybetmek yerine zekice bir taktikle onları alt etmek olduğu anlaşılacaktır.

Trablus'un güneyinde bulunan çöldeki ilk büyük turunu tamamlayan Ukbe, birçok yeri ele geçirdikten sonra esir ve ganimetlerle Zevîle'ye geri döndü. Onun bu başarılı girişimleri sonucunda gerek cebren ve gerekse sehlen olsun Arapların çöldeki otoritesi sağlanmış ve Berberî kabileler arasında İslamiyet yayılmıştır.

Ukbe, Zevîle'de hem dinlenmek hem de teçhizatını yenilemek maksadıyla beş ay kaldıktan sonra Sürt yakınlarında bulunan ilk üs mevkiine gitti.¹⁸⁸ Burada gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra "Tarîku'l A'zam¹⁸⁹" yolu üzerinden Mağrib'e doğru yola çıktı. Daha kısa ve rahat gidebileceği sahil yolunu takip etmeyerek güneydeki çöl yolundan gitmeyi tercih etmesindeki sebep, muhtemelen irtidât etmiş olan Berberîleri yeniden ıslah etmek olmalıdır. İlk olarak Hevvâre'de bulunan bazı kaleleri, sonra buradan ayrılarak "Sifr¹⁹⁰" denen mevkideki kale ve sarayları ele geçirdi. Ardından Gudâmis'te irtidât etmiş olan Berberîlerin üzerine birlikler göndererek ikinci defa burayı geri aldı. Gönderdiği birlikler dönünce hep birlikte Kafsa ardından Kastîliyye¹⁹¹ şehirlerine yürüyerek buraları da ele geçirdiler.¹⁹² Böylece güzergahında bulunan bütün muhitleri itaati altına aldıktan sonra Kayrevân'a yöneldi.

Gerçekleştirdiği fetihlerle Ukbe, Berka ile Kayrevân arasında zuhur eden bütün tehlikeleri bertaraf ederek bu bölgelerde güvenliği sağladı. Âdeta Müslümanlara has beldeler haline gelen bu yerler ilerleyen safhalarda Atlas Okyanusuna kadar ilerleyecek olan İslâm Ordusuna askerî üs olma niteliği taşıyacaktır.

¹⁸⁸ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 137.

¹⁸⁹ Kaynaklarda net bir tanımına rastlamasak da bu isim, Akdeniz sahilinin Güneyinde bulunan "Cebelu Nefüse" istikametinden İfrîkiyye'ye gidiş yolu güzergahı için kullanılmıştır. Tâhir b. Ahmed Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabi Fî Libyâ* (Mısır: Dâru'l Maârif, ts.), 71.

¹⁹⁰ Mağrib'in Kuzeyinde, Orta Atlas Dağlarının merkezinde yer alan bir şehir. Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 101.

¹⁹¹ El-Bekrî, Kastîliyye'nin İfrîkiyye bölgesinde bulunan 4 şehirden oluşmuş bir bölgede olduğunu söylemektedir. Diğer 3 şehir ise; Tevzer, Hamme, Nefta olup bunların içinde en büyük olan Tevzer merkez kabul edilmektedir. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 708. Yine aynı müellif, farklı bir bâbda Kastîliyye'nin, Kayrevân ile arasının 7 gün olduğunu aktarmıştır. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 881.

¹⁹² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 224.

Bu noktada muallakta olan bir konuya açıklık getirmek istiyoruz. İbn Abdülhakem,¹⁹³ el-Bekrî,¹⁹⁴ gibi tarihçiler, Ukbe'nin İfrîkiye seferinin H. 46 M. 666 yılına tekabül ettiğini aktarmaktadırlar ki bu hatalı bir tarihtir. Çünkü selefi olan Muâviye b. Hudeyc, İfrîkiye seferine H. 45 M. 665 yılında çıkmış olup İfrîkiye'yi ele geçiremeden H. 48 M. 668 yılında Mısır'a dönmüştür. Şayet biz Ukbe'nin H. 46 M. 666 yılında İfrîkiye seferine çıktığını kabul edecek olursak neredeyse aynı anda hem Muâviye b. Hudeyc ve hem de Ukbe b. Nâfi'in ordularının aynı güzergâh üzerinde aynı anda sefere çıktığını benimsemiş olacağız ki bu durum, Muâviye b. Ebî Süfyân gibi birinin siyaset anlayışına ters hem de mantıksal olarak izahı kabul edilemeyecek bir mesele olacaktır. Olayı bu şekilde kabul etmemiz belki Ukbe'nin, Muâviye b. Hudeyc ile aynı anda ve aynı orduda sefer ettiğini varsaymamızla mümkün olabilir fakat, tarihi kaynaklardan yalnızca Sa'd Zağlûl bu tezi savunarak İbn Hudeyc'in H. 45 M. 665 yılında gerçekleştirdiği İfrîkiye seferinin bir kolunun Ukbe tarafından yönetildiğini düşünüyor ancak, bu bilgi kesin olmayıp tamamen bir varsayımdan ibarettir.¹⁹⁵ Öyle ise geriye Mu'nis'in çıkarımı kalıyor ki o da “*kronolojik hatadır.*”

Mu'nis, eserinde¹⁹⁶ bu iki müverrihin tarihi belirlerken hata ettiğini ve H. 49 olan tarihi H. 46 olarak aktardıklarını beyan etmiştir. Ona göre, Muâviye b. Hudeyc H. 46 M. 666 yılında İfrîkiye seferine çıktı ancak, İfrîkiye'yi alamadan H. 48 M. 668 yılında Mısır'a geri döndü. Onun akabinde Ukbe, Berka'dan başlamak üzere H. 49 M. 669 yılının başlarında İfrîkiye seferine çıktı. Hızlı bir şekilde ilerleyerek minimum on ay, maksimum bir yıl içerisinde Kayrevân'a ulaştı. Bu şehri inşa etmeye başlaması H. 50 M. 670 yılına tekabül ettiğine göre mantıksal ve kronolojik olarak onun seferinin başlangıcının H. 49 M. 669 olması daha evlâdır.

Bu karışıklığın sebeplerinden biriye, hemen bütün müverrihlerin Ukbe'nin faaliyetlerini aktarırken H. 50 M. 670 yılındaki ilk valilik dönemini baz almasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Muâviye b. Hudeyc'in H. 45 M. 665'teki İfrîkiye seferi anlatılırken bölgeye hâkim olan ve uzun süreden beri orada ikamet eden Ukbe b. Nâfi'den ve onun askeri faaliyetlerinden bahsedilmemiştir. Dolayısıyla arada geçen yaklaşık beş

¹⁹³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 222.

¹⁹⁴ Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 660.

¹⁹⁵ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 182.

¹⁹⁶ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 136-137.

yıllık süreçte bir kopukluk söz konusu olmuştur. Bu sebeple birlikte yukarıda Mu'nis'in de değindiği üzere kronolojik bir hata tezâhür etmiştir.

1-4. Ukbe b. Nâfi'in Birinci Valilik Dönemi ve Kayrevân Şehrini İnşası (H. 50-55/M. 670-675)

Muâviye b. Ebî Süfyân, kendini cihâd uğruna adayan ve çeyrek asırdan ziyâde, İslâmî fetihlerde rol alarak ordu komutanlığı görevini yürüten Ukbe'yi, âdeta ödüllendirerek H. 50 M. 670 yılında İfrîkiye valiliğine atamıştır.¹⁹⁷ Müslümanların Mısır'a girdiği andan itibaren hemen her dönemde devletin belli kademelerinde hizmetlerde bulunmuş gerek Kuzey Afrika'nın doğusu ve gerekse Batısıyla ilgili engin bilgilere vakıf olan Ukbe b. Nâfi'in İfrîkiye'ye atanması aynı zamanda istikrarlı bir fetih döneminin başlaması olarak değerlendirilebilir. Müverrihler, Ukbe'nin görev başlangıcının Mağrib bölgesinde İslâmî Cihad'ın yeni bir aşamasını temsil ettiği, buradaki keşif savaşını bitirerek istikrarlı bir fetih faaliyeti başlattığı, bu yüzden onun İfrîkiye'ye atanması noktasındaki seçimin büyük ölçüde başarılı olduğu konusunda hemfikirlerdir.¹⁹⁸

Görevlendirildiği bu ilk valilik dönemini, fetihlerden ziyâde Müslümanlar için hakikaten ehemmiyet arz eden ve zaruri bir ihtiyaç gerektiren Kayrevân¹⁹⁹ şehrini kurmakla geçirmiştir. Nitekim onun yaptığı bu işle birlikte Batı'ya açılım noktasında belli bir aşama kaydedilecek, orduların ve Müslüman halkın güvenliğiyle birlikte daimî ikamet mahalli meydana getirilecektir.

Ukbe'nin valilik dönemi öncesinde, Berka üzerinden başlattığı seferde kıyı yolunu tercih etmeyerek çöl ve vahalardan ilerlediğini anlatmıştık. Yaptığı bu stratejiyle esasında Berberîlerin ıslahını sağlamanın yanında bir de kıyı kesiminde bulunan ve kalelerle emniyete alınmış şehirlerin kendi ve ordusuna güç kaybettireceğini düşünerek iç bölgeleri tercih ettiği söylenebilir. Her ne kadar çölde Berberîlerden oluşan küçük gruplarla çatışmak zorunda kaldı ise de ciddi kayıplar verdiği ve büyük engellerle

¹⁹⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 62; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 19; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, 183; Selavî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, I, 134; Taha Abdülmaksud, *Mûciz*, 62.

¹⁹⁸ Taha Abdülmaksud, *Mûciz*, 62.

¹⁹⁹ İfrîkiye bölgesinin üssü ve başkenti olup Orta Mağrib'in en büyük şehridir. Kâbis'e yaya yoluyla 4 günlük mesafededir. Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 486; *Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, 180. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 185.

karşılaştığı bir tablonun ortaya çıkmaması bunun ne kadar yerinde bir tercih olduğunun göstergesidir.

İç bölgelerdeki fetihleri tamamlayan Ukbe, bundan sonra İfrîkiye ve Mağrib'in geri kalanında sürekli istikrarın ancak iki şekilde mümkün olabileceğini düşünüyordu. Bunlardan biri, merkeze bir ordugâh şehri kurmak suretiyle Müslümanların sürekli ve kalıcı bir fetihle emniyetini sağlamaktır.²⁰⁰ Çünkü Müslümanlar bu toprakları ele geçirdikten sonra sürekli ikamet edebilecekleri bir mekân olmadığı için işleri bittikten sonra Fustât'a geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Bu durumu fırsat bilen Bizans ise yerli halktan olan Berberîlerin yardımıyla yeniden isyan çıkararak şehirleri ele geçiriyordu. Dolayısıyla Müslümanlar sürekli aynı sorunla enerjilerini tüketerek belli bir noktadan öteye gidemiyorlardı. İkincisi ise, bölgeye yapılan seferlerde sadece kıyı kesimini ele geçirip dönmek yerine şehrin kalbine inmek ve buradaki yerleşik topluluk olan Berberîlerin ıslahını sağlamaktır.²⁰¹

Genel itibarıyla kıyıda ziyade dağlarda, tepelerde, çöllerde yaşayan bu topluluk saldırı anında sahilden uzaklaşarak buralara sığınıyor ortalığın yatışmasıyla birlikte yeniden sahil bölgesine inerek Bizans'ın deniz yoluyla gönderdiği yardımlarla ayaklanıyorlardı. Bu yüzden Ukbe Berberîleri şöyle tanımlamaktadır; *“Onlara bir emîr gönderilirse itaat ederler ve bazıları İslâm'ı seçer, ancak emîr onları kendi hallerine bırakırsa karamsarlığa kapılarak irtidât ederler.”*²⁰² Bu nedenle fethin süreklilik arz edebilmesi için bu iki amaca yönelik çaba sarf eden Ukbe, valiliği süresince Kuzey Afrika'da ayak basmadık yer bırakmayarak kendinden öncekilerden farklı bir tablo ortaya koymuştur.

Tasarlamış olduğu bu planla Ukbe, selefi olan Muâviye b. Hudeyc'in evvelen kamp kurduğu Kamûniye şehrine ulaştı. Buranın, kıyıya yakın olması ve Bizans'ın olası deniz saldırısına karşı direnç gösteremeyeceğinden hareketle uygunsuz bir mevkide olduğunu düşünerek daha iç kesimde bulunan Kayrevân'da sebat kıldı. Nihayet Ukbe,

²⁰⁰ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 133.

²⁰¹ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 133.

²⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 19; Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 63; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 103; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 486.

yanındaki on bin²⁰³ asker ki, bunların içinden yirmi beş tanesi sahabî²⁰⁴ ve tabiînden oluşmaktaydı. Ayrıca, ihtida eden bir miktar Berberîyle birlikte H. 50 M. 670 yılında Kayrevân şehrini inşa etmeye başladı.²⁰⁵

Birçok kaynakta aktarılan rivayete göre;²⁰⁶ Ukbe, Kayrevân şehrinin inşasına başladığı vakit insanlar ona gelip şehirde birçok yırtıcı hayvan ve haşerat olduğundan şikâyet ettiler. Bu durum karşısında Ukbe, yanına Resulullah'ın arkadaşlarını alarak Allah'a niyazda bulunmak maksadıyla vadinin başına gitti. Burada yüksek sesle bağırarak; “*Ey vadi ehli, burayı terk edin, Allah izin verirse burada biz konaklayacağız*” nidâsında bulundu. Bunu üç defa tekrarladı. Ehli vadi onun sesine kulak vermişçesine üç gün geçmeden bütün hayvânât yuvalarından huruç eyleyerek vadiyi terk etti. Öyle ki insanlar Ukbe'nin bu çağrısına kulak veren kurtlar ve yılanların yavrularını alarak vadiyi terk etmesini izleyedurdu. Adeta Allah-u Teâlâ Ukbe'nin samimiyet ve iman gücünün bir ödülü olarak ona ikramda bulundu ve münacatına karşılık verdi. Ayrıca İfrîkiye halkının bu olaydan sonra bölgede kırk yıl boyunca ne akrep ne yılan ve ne de bir yırtıcı hayvan gördüğü aktarılır.

Anlatılan bu olay olağanüstü bir mesele gibi görünse de Sa'd Zağlûl daha akılcı bir yaklaşımla olayı ele almış ve bize göre de efsane gibi görünen bu meseleyi çok daha güzel izah etmiştir. Ona göre²⁰⁷; Ukbe Kayrevân vadisine geldiği zaman burada şehir kurulabilmesi için bol ağaçlardan ve dikenlerden arınması gerektiğini düşündü ve doğal olarak bunları imha etmesi gerekiyordu ki bulunduğu yeri ateşe vererek bunu gerçekleştirdi. Yeniden filizlenmemesi için bu yöntem günümüzde de kullanılmaktadır. Dolayısıyla, hayvânât'ın ateşte yanmak yerine korkudan kaçarak güvenli bir yere sığınmaları gayet tabii bir durumdur. Sa'd Zağlûl'ün bu çıkarımı, mûcize gibi aktarılan

²⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, VII, 140.

²⁰⁴ Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Arab, *Tabakâtü 'Ulemâ' i İfrîkiye* (Beyrut: Dâru'l Kitâb Li'l Benâni, 2010), 17. İbn İzârî, orduda bulunanlardan 18 kişinin sahabe geri kalanının ise tabiî olduğunu aktarmaktadır. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 20.

²⁰⁵ Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 210; Belâzurî, *Büldân*, 226; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 62; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, VIII, 45; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 104-105.

²⁰⁶ İbnü'l Esir, *El-Kâmil Fi't Târih*, III, 23; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, VIII, 45; İbn Abdülhakem, *Fütühu Mısır ve'l Mağrib*, 224; Ez-Zâvî, *Târihu'l-Fethi'l-'Arabî Fi Libyâ*, 71; Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 1977, 210; İbn Ebbâr, *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ*, II, 326; İbn Abdülber, *El-İstî'âb Fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, III, 1076; El-Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus Fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrîkiye*, I, 32; Ebü'l-Arab, *Tabakâtü 'Ulemâ' i İfrîkiye*, 8; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib Fi Ahbâri Mülûki'l-Endelüs Ve'l-Mağrib*, I, 20.

²⁰⁷ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 184-185.

hayvanların kaçması olayını daha makul kılabilecek cinstendir. Yine Mısır tarihçisi Hüseyin Mu'nis de anlatıcıların buradaki olayları aktarırken retorik sanatını kullanarak abartılı bir tasvir ortaya koyduklarını söylemektedir.²⁰⁸

Kayrevân şehrinin inşası sürerken Arapların şehir planlamasında geleneksel hale gelen ve tıpkı Amr b. el-Âs'ın Fustât'ı aldıktan sonra yaptığı gibi, şehir merkezine cami, Dâru'l İmâre gibi dînî ve sosyal alanların inşası burada da devam etti. Tarihçiler bu yapıların önceliği ve sonralığı hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. İbn İzâri ve Hüseyin Mu'nis, Ukbe'nin ilk olarak hükümet binası olarak Dâru'l İmâre'yi inşa ettirdiğini söylerken²⁰⁹ İbn Esîr ile Libyalı tarihçi Ali Muhammed Sallâbî ise, ilk yapının Mescid-i Câmîi olduğunu söylemektedirler.²¹⁰ Bu konuyu mantıksal çerçevede ele alacak olursak, on bin kişiden müteşekkil İslâm ordusunun ilk olarak ihtiyaç duyacağı şey şüphesiz ki konaklama mahallidir. Muhtemelen Ukbe, Dâru'l İmâre'yi inşa ettirirken insanlar da o sırada konaklayacağı evlerini inşa etmiştir ki olması gereken de budur. Konaklama sorunu çözüldükten sonra ise insanların toplanacağı bir sosyal ve dini alan olarak mescid yapılmış olabilir. Dolayısıyla, birinci rivayet daha mantıklı görülmektedir.

Yapımı H. 55 M. 675²¹¹ tarihinde tamamlanan şehrin yüz ölçümünü İbn Esîr, 3600 Ba' (6552 metrekare) olduğunu aktarırken²¹² İbn İzâri, 13600 zirâ' (9248 metrekare) olduğunu belirtmektedir.²¹³ Verilen bu ölçümlerden birincisi yeni kurulmuş bir kent için makul büyüklükte olmakla birlikte, ikinci ölçüm muhtemelen Kayrevân'da bulunup İslâm'ı seçmiş diğer kabileleri de içine alacak şekilde hesaplanmış olmalıdır.

Yaklaşık beş yıllık valilik sürecinde bölgede büyük başarılarla imza atan ve en önemlisi de Müslümanlar için ikamet merkezi olarak Kayrevân şehrini kuran Ukbe, H. 55/M. 675 yılında görevinden azledildi.²¹⁴ Yaptığı işlerden ötürü ödüllendirilmek yerine görevden alınan Ukbe'nin azlinin siyasi bir perde arkası olduğunu söyleyen Mu'nis şunları kaydetmektedir; Ukbe, valiliği süresince Kayrevân şehrini kurmaktan başka herhangi bir şey yapmadı. Dolayısıyla Mısır vilayetine eskiden olduğu gibi bol ganimet

²⁰⁸ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 141-142.

²⁰⁹ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 20; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 144.

²¹⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 63; Sallâbî, *Fethu'l İslâm*, 125.

²¹¹ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 106; Sallâbî, *Fethu'l İslâm*, 134.

²¹² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 63.

²¹³ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 21.

²¹⁴ İbn İzâri, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 21.

ve para akışı da sağlanamadı. Bu da Mesleme'nin, Ukbe'yi Halîfeye karşı küçük düşürmesi için yeterli bir sebebi ve öyle de oldu kısa bir süre sonra Halîfeyi ikna eden Mesleme, Ukbe'yi valilik görevinden uzaklaştırarak azatlısı Ebû muhacir b. Dinâr'ı valiliğe atadı.²¹⁵

1-5. Ebû Muhâcir b. Dinâr'ın Mağrib Seferleri H. 55-62/M. 675-681

Kaynaklarımızda Ebû Muhacir b. Dinâr'ın bu valilik görevi hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Mu'nis bunu, Ukbe'nin iki valilik dönemi arasında kalması sebebiyle daha çok onun faaliyetlerine yönelerek Ebû Muhacir'i ihmal etmeleri, görevi devralırken Ebû Muhacir'in Kayrevân şehrini kuran Ukbe'yi zincire vurdurarak hapsedirmesi ve Kayrevân şehrini talan etmesi gibi sebeplere bağlamaktadır. Ayrıca Tabakât eseri müellifleri, Ebû Muhacir'e gereken önemin verilmemesinin sebebinin Mesleme'nin azatlısı olmasından kaynaklandığını savunmaktadırlar.²¹⁶

Ebû Muhacir H. 55/M. 675 yılında Mısır ve Şam askerlerinden oluşan orduyla Mısır'dan hareket ederek Mağrib'e doğru yola çıktı. Ukbe'nin kurduğu Kayrevân şehrine iki mil uzaklıkta olan "Dakrûr" denen bir yere ulaştı.²¹⁷ Burada Ukbe'den görevi ona yaraşır şekilde almasını isteyen Mesleme'ye muhalefet ederek onu zincire vurdurdu ve hapse attırdı.²¹⁸ Ardından Ukbe'nin kurduğu şehrin ehemmiyetini bitirmek maksadıyla ona alternatif olarak yeni bir şehir kurup Kayrevân şehrinin yıkılmasını istedi. Yeni kurulan bu şehre Berberîler tarafından "Tekrevân" ismi verildi.²¹⁹

Ebû Muhacir bir süre sonra tutsak ettiği Ukbe'yi serbest bıraktı. Bunun üzerine Ukbe, içinde Ebû Muhacir'e duyduğu öfkeyle Mısır'a giderek Muaviye'yle görüştü.²²⁰ Yaptığı bu görüşmeyi İbn İzâri şu şekilde aktarmaktadır; Ukbe, Muaviye'nin huzuruna

²¹⁵ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 157.

²¹⁶ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 167.

²¹⁷ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 190; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 181.

²¹⁸ İbn Ebbâr, *Hulleti's-Siyerâ*, II, 325. Mu'nis birçok kaynakta aktarılan bu rivayeti farklı açıdan değerlendirmiş ve Ukbe'ye reva görülen bu muamelenin, Mesleme'nin kendi konumunu sağlamlaştırmak ve azatlısı olan Ebû Muhâcir'i de kendisine bağlı bir vali olarak İfrîkiye'ye yerleştirmek niyetiyle yaptırıldığını söylemektedir. Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 180.

²¹⁹ Taha Abdulkasud, *Mûciz*, 68. "Tekrevân" olduğu da söylenmektedir. Hüseyin Mu'nis, *Ma`âlim Târih el-Magrib ve'l-Endelus* (Kahire: Dar'ur Reşâd, 2003), 41.

²²⁰ Hulletu's Siyerâ müellifi İbn Ebbâr, Ukbe'nin, İfrîkiye'den sonra Şam'a değil de Mısır'a giderek Mesleme ile görüştüğünü aktarmaktadır. Ona göre; Ukbe, doğrudan Mısır'a giderek Mesleme'ye olup biteni anlattı. Ancak Mesleme Allah'a yemin ederek Ebû Muhacir'in yaptıklarından haberdar olmadığını, hatta kendisine (Ukbe) iyilikle muamelede bulunması yönünde Ebû Muhacir'i ikaz ettiğini söyledi. Bundan sonra Ukbe Şam'da bulunan hilafet merkezine geçti. İbn Ebbâr, *Hulleti's-Siyerâ*, II, 325.

gelince şu şekilde sitem etti; *Ülkeler fethettim, halk için evler ve mescitler inşa ettim, sonra Abdu'l Ensâr²²¹ geldi ve bana hakaret ederek zarar verdi.*²²² Ukbe'nin serzenişini dinledikten sonra Muaviye, kendisine yapılanlardan haberi olmadığını söyleyerek özür diledi ve yeniden görevine iade edileceğine dair Ukbe'ye söz verdi. Mesele, H. 60/M. 680 yılında Muaviye'nin vefatına kadar yatıştı. Daha sonra oğlu Yezid b. Ebû Süfyân başa geçerek Ukbe'yi görevine iade edecek, babasının vermiş olduğu sözü yerine getirecektir.²²³

Ebû Muhacir b. Dinâr, Tunus ovasından çıkıp Mağribu'l Evsât (Orta Mağrib)'ta Berberî kabilelerinin müstahkem mevkillerine girebilen ilk komutandır. Gerçekleştirdiği bu saldırılarla "Tilimsân"²²⁴ kadar ulaşmıştır. Burası Orta Mağrib'in Doğu cephesinde bulunan önemli üslerden biri olup Berberîlerin "Berânis" koluna mensup "Evrebe" kabilesinin bulunduğu bir yerdi. Halk Hristiyan dinine tabi olup Küseyle b. Lemzem²²⁵ adında güçlü bir adamın etrafında toplanmış ve Müslümanlara karşı Bizans saflarında yer almıştı. Ebû Muhacir, Evrebe kabilesinin bulunduğu bu şehri "Evrâs Dağı'nın"²²⁶ Kuzey cenahından geçerek ele geçirdi. Ebû Muhacir'in hoşgörülü tavrı neticesinde liderleri Küseyle ve halkı İslâmiyet'i seçerek Müslümanlara tabi oldular.²²⁷ Ebû Muhâcir H. 59-61/M. 679-681 yılları arasında görevinden azledilinceye kadar burada kaldı. Daha sonra Şam'daki Hilafet merkezinde siyasi roller değişti. Halife Muaviye, H. 60 M. 680 Recep ayının ortasında, cuma günü vefat etti.²²⁸ Yerine H. 62 M. 682 yılında oğlu Yezid b. Muaviye geçti. Böylece evvelden verilmiş olan sözü yerine getirdi ve Ebû Muhâcir b. Dinâr'ı görevden azlederek yerine Ukbe b. Nâfi'i atadı.²²⁹

Esasında Ebû Muhâcir b. Dinâr, başarılı ve bilge valilerden biriydi. Ukbe'den daha az yetkin de değildi. Müverrihlerin bahsettiği bu iki lider arasındaki anlaşmazlıklara

²²¹ Abdu'l Ensâr'dan kasıt, Mesleme b. Muhalled el-ensârî'nin kölesi Ebû muhâcir Dinâr'dır. Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 137.

²²² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 22.

²²³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 225.

²²⁴ Orta Mağrib'te bulunan ve birbirine yakın iki şehre verilen isimdir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 44.

²²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, VI, 142. İsmi Küseyle b. Keyzem, Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, 1977, 251. Küseyle b. Lezhem, Muhammed b. Ahmed b. Temîm Ebû'l-Arab, *Kitâbu'l Mihen* (Riyâd: Dar'ul Ulûm, 1984), 290; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 654. Küseyle b. Yezem İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XL, 534. Şeklinde farklı okunuşları olsa da yaygın olanı Küseyle b. Lemzem olduğu yönündedir.

²²⁶ İfrîkiye topraklarında, Berberî kabilelerinin barındığı bir dağ. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, I, 278.

²²⁷ Mu'nîs, *Ma'âlim Târih*, 42.

²²⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 23.

²²⁹ Taha Abdülmaksud, *Mûciz*, 69.

rağmen Mağrib'te İslâm'ı yaymak için ellerinden geleni yaptıklarını görüyoruz. Ancak bu görevi yerine getirirken ikisi de farklı stratejiler ortaya koymuştur. Ukbe, doğası gereği kılıcını ve emrindeki orduyu kullanarak sorunları çözmeye eğiliminde olan bir komutanken, Ebû Muhâcir, tecrübeli bir siyaset adamı olup gerektiğinde kılıcıyla ve gerektiğindeyse diliyle insanlarla uzlaşma eğiliminde bir komutandı. Onun bu tavrını Berberî kabilesinin reisi Küseyle'yi ikna ederek İslâm'la şereflendirmesi ve bunu yaparken kılıçtan ziyade dostane ilişkiler kurmasından görüyoruz.

2- EMEVÎLER'İN BERBERÎLERLE MÜCADELESİ

Ukbe b. Nâfi'in ikinci valilik dönemi daha ziyade Berberîler üzerine yapacağı seferlerden ibaret olduğu için, öncelikle kabile hayatı yaşayan bu topluluk hakkında bilgiler aktarmamız gerekecektir. Bu konudaki aktarımlarımızı yaparken ana kaynak olarak İbn Haldûn'un muhteviyatında Berberîlerle ilgili derin bilgiler barındıran “*Kitâb'ul İber*”i, İbn Hazm'ın “*Cemheretu'l Ensâbi'l 'Arab*”ı ve İbn Kelbî'nin “*Cemheretü'n Neseb*” isimli eserlerinden faydalanacağız.

İslam ordularının Kuzey Afrika'ya girdiği andan itibaren muhatap oldukları Berberîler, Bizans'ın da desteğiyle mütemediyen isyanlara kalkışmış ve Emevîleri uzun süre meşgul ederek adeta fetihlerin önündeki engel olmuşlardır. Ancak Ukbe'nin ikinci valilik süreciyle birlikte, Berberîlere karşı ciddi bir mücadele başlamış ve Orta Mağrib'ten itibaren Uzak Mağrib'e kadar hemen tüm Berberîler itaat altına alınmıştır. Bu başarı, bazı sebeplere bağlı olmakla birlikte en önemli sebebi Bizans'ın Mağrib'te her geçen gün kan kaybetmesi ve Berberîlere gerekli desteği verememesiyle izah edilebilir. O halde anlatımımıza, bu milletin soyu-sopu, yaşayış biçimleri ve Arap fetihlerine etkilerini aktararak devam edelim.

2-1. Berberîlerin Kökeni ve Yaşam Alanları

İbn Haldun Berberîleri şöyle tarif etmiştir; “bu topluluk, kabile hayatı sürerek dağlarda, ovalarda, şehirlerin kırsal bölgelerinde ve çöllerde yaşamlarını sürdüren kadîm Mağrib halkıdır. Taştan, çamurdan, bitkilerin yapraklarından ve ağaçlardan yaptıkları evlerde barınırlar. İçlerinden varlıklı olanlar kırsal kesimlerde meracılıkla uğraşır ve çöl hayatı yaşamazlar. Berberîler Geçimlerini koyun, inek ve kısmen de develerle sağlarlar atları ise binicilik için kullanırlar. Ekonomik durumu iyi olmayanların geçim kaynağı ise çiftçilik ve kümes hayvancılığıdır. Giysi ve eşyaları çoğunlukla yündendir. Berânis

Berberîleri genellikle başlarını tıraş eder ve sürmeyle boyarlar. Dilleri anlaşılmayacak sözlerden oluşan yabancı bir dildir ve bu yüzden Arapça'da “بربرية” (anlaşılmayan biçimde, uğultulu bir sesle konuşma anlamındaki) “Berberî” adıyla anılırlar.”

Bu ismin nereden geldiğiyle alakalı farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan en yaygın olanına göre; Berberîlerin “tebâbia²³⁰ devri” meliklerinden Efrikiş b. Kays b. Sayfî Mağrib ve İfrîkiye'yi fethettiği zaman kral Georgies'i öldürerek buralara hâkim oldu. Sonra şehirler inşa ederek bölgeyi imar etti. Böylece bu beldelere onun adına nispetle “İfrîkiye” dediler. Efrikiş buradaki halkın yanına geldiği zaman garip ve anlaşılmaz seslerle konuştuklarını gördü. Onlara; “ما أكثر بربرتكم -Ne kadar anlaşılmazsınız (anlaşılmaz konuşuyorsunuz)” dedi ve bundan sonra o topluluğun adı “Berberî” olarak kaldı.²³¹

Soy bilimciler Berberîlerin, iki büyük kökte birleştikleri konusunda hemfikirdirler. Bunlar; “Bernis” ve “Mâdeğîs”tir. Mâdeğîs'in soyu kesik olduğu için “el-Ebter” olarak lakaplanmış ve kendilerine “el-Butr” denmiştir. Bernis halkı ise “el-Berânis” ismiyle anıldığından dolayı zaman içinde bu iki büyük Berberî soyu “Bütr” ve “Berânis” olarak adlandırılmıştır.²³² İbn Haldun, bu iki büyük topluluğun bir babada birleşip birleşmediği sorusunu, İbn Hazm'dan yaptığı aktarımla cevaplandırarak, aynı babadan olduklarını ve Bernisoğullarından geldiklerini söylemektedir.²³³

Berânis Berberîleri; Ezdâce, Mesmûde, Evrebe, Acîse, Kûtâme, Sanhâce ve Evrîğa olarak 7 ana kola ayrılırken, Bütr Berberîleri; Mâdeğîsoğulları olarak da bilinir ve Edâse, Nefûse, Dariye ve Luvâ el-ekber (Nefzâve) şeklinde 4 ana kola ayrılırlar.²³⁴

Berberîlerin soyları hakkında nesep alimleri büyük ihtilaf yaşamışlardır. Buna göre Berberîlerin;

Hz. İbrahim oğlu Yakşân'dan geldikleri,

²³⁰ Tübbâ' (çoğulu Tebâbia), Yemen (Himyer) krallarına verilen unvandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “Tübbâ” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012).

²³¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, I, 176; Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân Kannevcî, *Lüktatü'l-'aclân Mimma Temessü'lâ Ma 'rifetihi Hâcetü'l-İnsân* (Beirut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1975), 220.

²³² Mübarek b. Muhammed el-mîlî Cezâirî, *Târîhu'l Cezâir fi'l Kadîm ve'l Hadîs* (El-Müessesetu'l Vataniyyetu li'l kitâbi bi'l Cezâir, 1986), I, 98.

²³³ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 117.

²³⁴ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 117; Alî b. Ahmed İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab* (Beirut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1983), I, 496.

Câlûtoğullarından oldukları ve Şâm diyarından Mısır'a geldikleri,

“Seylü'l Arim”den²³⁵ kaçarak Kuzey Afrika'ya gelen Yemen halkı oldukları ve Berr b. Kays Aylân'ın soyundan geldikleri,

Ken'an b. Hâm b. Nûh'a dayandıkları yönünde farklı rivayetler bulunmaktadır.²³⁶

İbn Haldun, bu rivayetlerden sonuncusunu kabul ederek Berberîlerin Ken'an b. Ham b. Nuh'tan geldiklerini söylemektedir. Bunun dışındaki diğer rivayetler ise gerçeklikten uzak bir hikâyeden ibarettir. Yine İbn Haldûn'a göre Berberîler İbrahim b. Yakşanoğullarından olamaz çünkü, İbrahim oğlu Yakşân ile Berberîler arasında soy olarak herhangi bir bağ bulunmadığı için Yakşân'ın onların atası olması söz konusu değildir. Câlûtoğullarından olup Şam diyarından Mısır'a gelmelerini ise bir hayal ürünü olarak değerlendiren İbn Haldun, Dünyanın neredeyse bir tarafını dolduran bu büyüklükteki bir milletin bir yerden başka bir yere kolay bir şekilde nakledilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek bu rivayeti de reddetmiştir. Üçüncü rivayete gelinceyse bunu da İbn Hazm, Kays Aylan'ın Berr isminde bir oğlunun olmaması gerekçesiyle reddetmiş ve bu rivayetin muhtemelen Yemen tarihçileri tarafından uydurularak öne sürüldüğünü aktarmıştır.²³⁷

Berberîlerin nesebiyle alakalı bu rivayetleri aktardıktan sonra, İbn Haldun'un benimsediği ve tarihçilerin de hem fikir olduğu, Berberî soyunun Ken'an b. Ham b. Nuh'a dayanması meselesini inceleyelim. İbn Haldun, Berberîlerin babalarının Mâziğ b. Ken'an, kardeşlerinin ise Erkîş ve Filistîn olduğunu söylemektedir. Bu iki kardeş (Erkîş ve Filistîn) Keslûhim b. Misrâim b. Hâmoğullarındandır ve kralları Câlût'tur.²³⁸ Filistinoğullarıyla, İsrailoğulları arasında Şam'da bazı harpler meydana gelmiş ve Ken'anoğulları bu savaşta Filistinoğullarının yanında yer almışlardır. Muhtemeldir ki Berberîlerin soyunun Câlûtoğullarına dayandırılması buradaki Câlût lakaplı kral ile İsrailoğulları arasında geçen savaşlardan kaynaklanmaktadır.

²³⁵ Seylü'l Arim için bkz. Harman Ömer Faruk, “Arim” (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1991).

²³⁶ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-'arab* (Beyrut: Dâru'l Kitâb Li'l Benânî, 1980), 119.

²³⁷ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâb*, I, 495.

²³⁸ Buradaki Câlût ismi lakap olarak kullanılmıştır. Nasıl ki Firavun tek bir kişinin ismi olmayıp Mısır hükümdarlarının birçoğu için kullanılıyorsa Câlût'ta bu manada birçok hükümdarı kapsayan bir lakap olarak kullanılmıştır.

Arap soy bilginlerince Berberî halklarından, iki kolu dışındakilerinin Berberî milletinden olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. İbn Haldûn'un, İbn Kelbî'den yaptığı aktarıma göre İstisnai olan bu iki kol “*Sanhâce*” ve “*Kütâme*” Berberîleridir. Bu iddiaya göre Sanhâce ve Kütâme Berberîleri Yemenî Araplardan olup Efrikîş, İfrîkiye'ye geldiğinde onları buraya yerleştirmiştir.²³⁹

Emevîler'in siyasi hayatında geniş yer kaplayan Berberîler hakkında genel bilgileri aktardıktan sonra konumuza geri dönerek Ukbe'nin ikinci valilik dönemini ele alacağız. Zira yukarıda da değindiğimiz üzere bu dönem daha çok Berberîlerin ıslahıyla geçmiş olsa da Ukbe b. Nâfi' son nefesini yine Berberîlerin ihanetiyle vermiştir.

2-2. Ukbe b. Nâfi'in İkinci Valilik Dönemi ve Berberîlerle Mücadelesi (H. 62-63/M. 681-684)

Muâviye'nin ölümünden sonra oğlu Yezîd'in yanına giden Ukbe, yeniden İfrîkiye valiliği görevine getirildi. Aldığı bu vazifeye birlikte doğrudan yola koyularak Kayrevân'a gitti. Yaptığı ilk iş Ebû Muhâcir'i tutuklamak oldu. Ayrıca Ebû Muhâcir'in 100.000 dinarını da yapacağı fetihlerde kullanmak maksadıyla aldı ve Ebû Muhâcir'in kurduğu şehri tahrip ettirerek yeniden Kayrevân'a taşınmasını emretti. Tahrip edilen şehri yeniden imar ettirerek merkezi bir vilayet olmasını sağladı. Bundan sonra Ukbe, öncekilerden farklı olarak büyük bir seferberlik başlattı ve Mağrib çöllerinden hareketle Atlas Okyanusu kıyılarında bulunan “Sûsu'l Aksâ” ya ulaşana kadar gidilmedik yer bırakmadı.²⁴⁰ Kayrevân'dan ayrılmadan önce şehri savunmak ve içindekileri korumak için 6.000²⁴¹ civarında askeri Züheyr b. Kays el-Belevî ile Ömer b. Ali el-Kureşî komutasında burada bıraktı ve Oğullarına; “Ben nefsimi Allah'a adadım, bundan dolayı onu inkâr edenlerle savaşmaya gidiyorum, bugünden sonra görüşür müyüz, görüşmez miyiz? Bilmiyorum. Belki de bu yolda şehit olacağım.” Şeklinde konuşma yaptı ve onlara kendinden sonra ne yapmaları gerektiğiyle ilgili nasihatlerde bulunup yanına zincire vurduğu Ebû Muhâcir'i de alarak şehri terk etti.²⁴²

Ukbe'nin bu seferdeki hedefi uzun süreden beri devam eden İslam fetihlerini tamamlamaktı. Nitekim kısa sürede kendinden önce hiç kimsenin gidemediği yerlere

²³⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 117.

²⁴⁰ Taha Abdulkasud, *Mûciz*, 70.

²⁴¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 226.

²⁴² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 23; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 205.

ulaşarak hemen bütün Mağrib’i itaati altına aldı. Kayrevân’dan ayrılınca ilk olarak yanına aldığı askerlerle birlikte Bâğâye²⁴³ şehrine gitti. Burada Rumlardan oluşan büyük bir orduyla karşılaştılar. İki ordu arasında çıkan şiddetli çatışmada Müslümanlar galip geldi ve Rum ordusu bozguna uğratarak yüklü miktarda ganimet elde edildi. Daha sonra buradan ayrılan Ukbe ve arkadaşları Zâb²⁴⁴ bölgesine gittiler. Bölgenin en büyük şehrinin Erebe²⁴⁵ olduğunu ve şehrin kralının da burada yaşadığını öğrendiler. Müslümanların geldiğini haber alan Erebeler telaşlanarak bir kısmı kalelerine, bir kısmı ise dağlara ve ulaşılması zor yerlere sığındılar. Ordu, şehre bir gece vakti girdi ve savaş emrinin verilmesiyle birlikte hücum ederek burayı da ele geçirdi. Yapılan savaşta Erebe halkıyla birlikte birçok Rum askeri de katledildi.²⁴⁶

Fetih yolundaki bu engel de aşıldıktan sonra Tahert’e²⁴⁷ geçtiler ancak, Tâhert’te onları bekleyen büyük bir düşman kuvveti bulunmaktaydı. Zira Müslümanların bölgeye yaklaştığını haber alan Rumlar, Berberîlerden destek isteyerek büyük bir ordu toplamış ve savaşa hazır bir vaziyet almışlardı. Müslümanlar bu büyük orduyla karşılaşınca telaşa kapıldılar. Ukbe, hemen orduyu toparlayarak onları savaşa teşvik etmek amacıyla şu sözleri sarf etti; *“Ey insanlar, sizin en hayırlılarınız ve en şerefliyeleriniz, Allah’ın kendilerinden razı olduğu ve onlara kitabını(ayetlerini) indirdiği topluluktur. Onlar ki Allah’ı ve kıyamet gününü inkâr edenlere karşı Resulullah’a bağlılık yemini (Rıdvan biati) ettiler. Onlar biatte önde gelenlerdir ve nefislerini cennet karşılığında, kârlı bir satışla rablerine sattılar. Şimdi siz, diyâr-ı gurbettesiniz ve siz de Allah’a biat ettiniz o da sizi bu yerlere kadar getirdi. Şayet onun rızası ve tevfiği olmasaydı buralara ulaşamazdınız. O halde sevinin ki düşman ne kadar artarsa Allah’ın izniyle o kadar zelil olacaktır. Allah her şeye gücü yetendir. Bu yüzden onlarla açık yüreklilikle savaşın çünkü Allah sizi düşmandan yüz çevirmeyecek bir kudrette yarattı, haydi şimdi Rabbinizin lütfu ve yardımıyla, düşmanla savaşın”*²⁴⁸ Ukbe’nin bu hitabıyla birlikte cesaretlenen ordu

²⁴³ İfrîkiye’nin batısında, Konstantiniye ile Evrâs dağı arasında kalan büyük bir şehir. Hamevî, *Mu‘cemü’l Büldân*, I, 325.

²⁴⁴ Birçok şehri ve köyleri olan büyük bir alana verilen isimdir. Kayrevân ile arası 10 merhale olup merkez şehri ise Tubne’dır. İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 205. Ya’kübî, *el-Büldân*, 190.

²⁴⁵ Zâb bölgesinde bulunan büyük bir şehir olup etrafında yaklaşık 360 köy bulunmaktadır. Hamevî, *Mu‘cemü’l Büldân*, I, 140.

²⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXIV, 27.

²⁴⁷ Tâhert, uzak Mağrib’te bulunan çok büyük bir şehir, büyük olması hasebiyle “Mağrib’in Irak”ı olarak anılmaktadır. Ya’kübî, *el-Büldân*, 192.

²⁴⁸ Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed Debbâğ, *Me‘âlimü’l-Îmân fi Ma‘rifeti Ehli’l-Kayrevân* (Tunus, 1320), I, 50.

hemen harekete geçerek düşman güçleriyle vuruşmaya başladı. Çetin geçen bu savaşın sonunda Berberî destekli Rum ordusu hezimete uğrayarak şehri terk etmek zorunda kaldı.²⁴⁹

Ukbe ve ordusu Tâhert'te verdiği çetin mücadele sonucunda elde ettiği başarıyla "Tanca"²⁵⁰ şehrine gitti. Tâhert ile Tanca arasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmamasının sebebi, güzergâh olarak tehlikelerle dolu sahil şeridini değil de Rîf yaylası ile Orta Atlas dağları arasındaki dar geçidi tercih etmesiyle alakalı olmalıdır.²⁵¹ Ukbe, Tanca'da "Julian"²⁵² ismiyle anılan Bizans valisiyle karşılaştı.²⁵³ O sıralar İmparatorlukla arası pek de iyi olmayan vali, Ukbe'ye hediyeler göndererek itaatini bildirdi. Bunun üzerine Ukbe, şehrin idaresinin onun uhdesinde kalmasını onayladı. Akabinde Endülüs'teki Gotlar, Rumlar ve Mağribu'l Aksâ'daki Berberîler hakkında bilgiler vermesini istedi. Julian, Endülüs meselesinin büyük bir iş olduğunu şimdilik bunu düşünmemesi gerektiğini, Rumların arkalarında kaldığını ve Berberîlerin ise önlerinde büyük bir topluluk olup sayılarının bilinmeyeceğini söyledi. Ukbe, bu topluluğun çoğunlukla hangi bölgelerde yaşadığını sorunca Julian, Sûsu'l Ednâ'da yaşayan dinsiz, ölü eti yiyip kanını içen ve Tanrı'ya inanmayan bir halk olduklarını söyledi.

Ukbe, sefere çıkacağı bölge hakkında bilgileri aldıktan sonra arkadaşlarını da yanına alarak Tanca'dan ayrılıp Sûsu'l Ednâ'ya²⁵⁴ doğru hareket etti. İlk olarak Vefilâ²⁵⁵ şehrine ulaştı. Burası Evrebe kabilesinin barındığı ilk Berberî şehriydi. Karşısına çıkan büyük bir Berberî topluluğuyla savaştı ilk etapta direnen Berberîler daha sonra büyük kıyım uğrayarak kaçmak zorunda kaldılar. Ukbe, kaçanların arkasından atlılarını göndererek kendisi Sûsu'l Aksâ'ya²⁵⁶ ilerledi. Burada onu, sayılamayacak büyüklükte bir

²⁴⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 205.

²⁵⁰ Akdeniz sahili üzerinde ve Cezîretü'l Hadrâ olarak bilinen Endülüs'ün karşısında bulunan büyük bir Berberî şehridir. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ'*, II, 894.

²⁵¹ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 191.

²⁵² Julian hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l Esir, isminin Yulian olup aslen Rum Meliki olduğunu aktarırken İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 206. Nüveyri, sadece Rum bir adam olduğunu Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 27. İbn Haldûn ise Berberîlerin Kralı olduğunu söylemektedir. İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 142. Detaylı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Atçeken, "Septe (ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (01 Mayıs 2003), 32-34.

²⁵³ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 209.

²⁵⁴ Sûsu'l Ednâ, Kayrevân ile arası yaklaşık 2150 km olan bölgeye verilen isimdir. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 89.

²⁵⁵ Tanca yakınlarında bulunan bir şehir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 384.

²⁵⁶ Sûsu'l Ednâ ile aralarında 20 günden fazla bir mesafe bulunan bölgedir. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 89.

Berberî ordusu karşıladı ve ardından benzerine az rastlanır bir savaş meydana geldi. Nüveyrî'nin ifadesiyle; “İnsanların daha önce hiç şahit olmadığı kadın savaşçılar bu savaşta büyük rol oynadı.”²⁵⁷ Uzun süren ve çetin geçen bu savaş Müslümanların galibiyetiyle neticelendi.

Ukbe, ordusuyla birlikte Sûsu'l Aksâ'daki Berberî tehlikesini bertaraf ettikten sonra Atlas Okyanusu kıyılarına kadar gitti. Ancak buraya gidiş güzergahı konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l Esir'e göre, Sûsu'l Aksâ'ya kadar yürüyüp burada Büyük bir Berberî ordusunu yendi ve ardından Atlas Okyanusu kıyısında bulunan “Mâliyân” şehrine ulaşana kadar ilerledi.²⁵⁸ İbn Haldûn'a göre ise, Julian, Ukbe'yi Berberîlerin Uzak Mağrib'in arkasındaki yaşam alanları olan Velîlâ, Mesâmide ve Sûs bölgesine yönlendirdi. Burada yaşayan Berberîler Mecûsi dinine mensup olanlardı. Ukbe bunlarla savaşıp birçok esir ve ganimet elde etti. Ardından Atlas okyanusuna kadar gidip durdu.²⁵⁹ Bu aktarımda yer alan “Mağribü'l Aksâ'nın arkası” sözünün Mağrib'in Güneyi mi yoksa Batısı mı? Olduğu net değildir. Ancak, Ukbe'nin fetih politikası gereği Batı yönünde ilerlemiş olması daha muhtemeldir. Öyleyse, ilk olarak Velîlâ'ya gelip güney istikametini tercih ettiği ve ardından Batı yönünde ilerleyerek Atlas Okyanusuna ulaştığı söylenebilir.

Sûsu'l Aksâ, Ukbe ve ordusunun Kuzey Afrika'da ulaştığı son noktaydı. Rivayete göre, Ukbe buraya gelince önündeki engin denize bakarak şu sözleri sarf etti; “Ey Allah'ım, önümdeki şu deniz olmasaydı senden gayrısına kulluk edenlerle savaşıp senin dinini korumak için Zülkarneyn'in ulaştığı ülkelere kadar ulaşırdım.” Ardından İfrîkiye istikametine yöneldi.²⁶⁰

2-2-1. Kayrevân'a Dönüşü Sırasında Ukbe'nin Şehit Edilmesi

Ukbe ve ordusunun Atlas Okyanusu kıyılarına kadar ulaşmasıyla birlikte Kuzey Afrika'daki İslâmi Fütuhât büyük oranda tamamlandı. Ancak bölgede kısmen devam etmekte olan Bizans hakimiyeti ve isyancı Berberîlerin isyanı sebebiyle Müslümanların egemenliği tam manada sağlanmış değildi. Nitekim Ukbe'nin Kayrevân dönüşü şahadete

²⁵⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 28.

²⁵⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 206.

²⁵⁹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, IV, 237.

²⁶⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 28; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, I, 51.

ermesi işte bu düşman kuvvetlerinin birleşmesi sonucu Berberî lideri Küseyle b. Lenzem'in eliyle gerçekleşmiştir.

Küseyle ve kabilesi Evrebe, Ebû Muhâcir'in hoşgörülü politikası neticesinde Müslüman olmuştu. Fakat Ukbe, valilik görevini devraldıktan sonra Küseyle'yi pek de ciddiye almamış olacak ki Ebû Muhacir'in uyarılarına rağmen ona sıradan biri gibi davranmıştı. Hatta bir keresinde Küseyle'ye hakaret etmek maksadıyla koyun kestirip derisini yüzmesini istemişti. Küseyle ise; "Bu, çocuklarımın ve hizmetkarlarımın işidir, onlar varken benim yapmam doğru olmaz." demesine rağmen Ukbe tavrından vazgeçmemiş ve onu rencide ederek hayvanın derisini yüzdürmüştür.²⁶¹ Ebû Muhacir, Ukbe'nin yaptığına karşın Küseyle'nin kendisine bir zarar vermesinden korktuğunu ve onu zincire vurdurması gerektiğini söylediye de Ukbe buna gerek duymadı. O sıralar Ukbe'nin ordusu içinde bulunan Küseyle, kendisine reva görülen bu hareketi sindiremedi ve içten içe Ukbe'ye kin besledi. Onun için geriye sadece uygun zamanın gelmesini beklemek kaldı.

Ukbe, Kayrevân dönüşü sırasında "Mâu feres²⁶²" denen mevkie geldi. Burada yaşadıkları su sıkıntısını atlattıktan sonra ordusuyla birlikte yakınlarda bulunan Tubne²⁶³ şehrinde bir müddet ikamet etti ve ardından güzergâh üzerinde herhangi bir tehlike kalmadığını düşünerek ordusunu peyderpey Kayrevân'a gönderdi. Birlikleri önden göndermesinin başka bir sebebi ise, dönüş yolunun uzun çöllerle kaplı olması ve olası düşman saldırısında topyekûn zayıat verilmesinden endişe etmesiyle alakalı olabilir. Her ne kadar bu çıkarımında haklı olsa dahi gözden kaçırdığı şey, ordu içinde bulunan ve isyan için fırsat kollayan Küseyle ile yakın çevresinin varlığını basite almasıydı.

Sayıları yalnızca 5.000 civarında olduğu tahmin edilen Ukbe ve arkadaşları küçük bir birlikle Tehûzâ²⁶⁴ şehrine geçti. Tehûzâ şehrini tercih etmesindeki amaç hem şehri ele geçirmek hem de burada güvenli bir bölge oluşturmaktı.²⁶⁵ Ancak burası Tehûza Berberîlerinin yaşam alanıydı. Süreç itibariyle Berberîler büyük oranda itaat altına

²⁶¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 207.

²⁶² Bkz. Dipnot 174

²⁶³ İfrîkiye'de, Zab bölgesinin kıyısından bulunan bu şehir, Kayrevân ile Sicilmâse arasındaki en büyük şehir olma özelliği taşımaktadır. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ'*, II, 879.

²⁶⁴ İfrîkiye'de bulunan bir Berberî kabilesinin adı olup buldukları yer, kendilerine nispetle bu isimle anılmaktadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 64.

²⁶⁵ Taha Abdulkasud, *Mûciz*, 72.

alınmış idiye dahi Bizans'ın kışkırtmasıyla tehlike oluşturabilecek potansiyele sahiplerdi. Ayrıca Küseyle ve yakınlarının Ukbe'ye karşı duyduğu nefrette bunun cabasıydı. Nitekim Ukbe'nin az sayıda askerle Tehûzâ'da bulunması Bizanslıların harekete geçmesine sebep oldu ve Müslümanların buraya kamp kurduklarını düşünerek kalelerine çekildiler. Ukbe, Kalelerine çekilen Rumlara, Allah'a ve Resulüne tabii olmayı telkin ettiyse de onlar mancınık ve ok kullanarak Müslümanlarla savaşmayı tercih ettiler. Savaş esnasında Rumlar, Küseyle'ye haber göndererek kendi taraflarında yer almasını sağladılar. Bunun üzerine Küseyle yanındaki akrabalarıyla birlikte Ukbe'ye karşı cephe aldı. Böylece düşman kuvvetlerinin bir araya gelmesiyle Rum ve Berberîlerden oluşan yaklaşık 50.000²⁶⁶ civarında düşman ordusu Müslümanları kuşattı. Ukbe, Küseyle'nin ihanetine karşın hemen harekete geçerek Berberîlerin üzerine yürüdü ancak, Küseyle kendine taraftar toplamak amacıyla yolunu değiştirdi. Bu durumu gören Ebû Muhâcir, Ebû Mihcen es-Sekâfi'ye ait olan şu beyti dile getirdi;

“Atlar koşuşup dururken... benim zincirlere bağlı olmamın hüznü yeter.

Kalkmaya çalışınca zincirler bırakmıyor... bağırısam dahi kapılar yüzüme kapanyor.”²⁶⁷

Durumun vahametini anlayan Ukbe, Ebû Muhâcir'i serbest bırakarak ona; “Müslümanların hakkı için git ve onların yanında ol, ben bunu bir ganimet bilip şehit olmak için savaşacağım.”²⁶⁸ Dedi. Fakat Ebû Muhâcir, bunu reddederek yanlarında kalmayı ve kendileri gibi şehit olmayı arzuladığını söyledi. Nihayet kaçınılmaz olan savaş gelip çattı, Mağrib'te büyük başarılarla imza atmış iki komutan ve silah arkadaşları Rum ve Berberîlerle savaşmak üzere kılıçlarını kınlarından çıkararak düşman birlikleriyle kıran kırana savaşa tutuştular. Lakin çok sayıda düşman müfrezesi karşısında pek de şansları yoktu, bu nedenle son nefesine kadar direnen Müslümanların hemen hepsi

²⁶⁶ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Tunus: Cemîu'l-Hukûki Mahfûza, 2013), I, 55. ve Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 41. İsimli eserlerde geçen bu rivayette biraz abartı olduğu aşikardır. Zira elli bin kişilik bir ordu Tehûzâ'da mevcut ise Mağrib'in neredeyse tamamını fethetmiş olan islam ordusu bu kadar kalabalık kuvvete rağmen neden peyderpey Kayrevân'a gitsin ve bölgeye vakıf komutan Ukbe neden böyle bir şeye müsaade etsin? Muhtemelen bu rakam Ukbe ve ordusunun şehadeti sonrası kontrolü ele alan Küseyle'nin civardan topladığı diğer Berberî kabilelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve bu rakam savaş öncesinde mevcutmuş gibi aktararak kronolojik bir hata yapılmıştır.

²⁶⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 207.

²⁶⁸ Cezâirî, *Târîhu'l Cezâir*, II, 26.

kılıçtan geçirilerek şehit edildiler.²⁶⁹ İçlerinde sahâbe ileri gelenlerinden Muhammed b. Evs el-Ensârî ile Yezîd b. Halef el-Absî esir olarak ele geçirildi ama Kafsa meliki İbn Mesâd, fidye ödemek koşuluyla²⁷⁰ onları teslim alarak Kayrevân'a gönderdi.²⁷¹ Böylece büyük Mağrib zaferinden sonra rehavete kapılan Müslümanların tedbirsizliklerinden dolayı gelen başarısızlık aynı zamanda Rum ve Berberîlerin yeniden bir araya gelip güçlenmelerini sağlayan bir sebep oldu.

Müslümanların elim şekilde bozguna uğraması ve ardından şehit edilmesi haberi kısa süre sonra Kayrevân'a ulaştı. O sırada Ukbe'nin şehirdeki vekili olan Züheyr b. Kays el-Belevî hemen harekete geçerek Berberîlerin üzerine yürümek istedi. Müslümanları karşısına alarak onlara şu şekilde hitap etti; "Ey Müslümanlar! Arkadaşlarınız cennete girdiler ve Allah onlara şehadet bahşetti. Sizler de onların yolunda gidin hiç şüphe yok ki Allah (onlar olmaksızın da) yolunuzu açacaktır."²⁷² Züheyr'in hitabına karşılık, Haneş b. Abdullah Es-San'ânî; "Hayır, vallahi biz senin bu teklifini kabul etmiyoruz, bizim üzerimizde bir valiliğin (egemenlik hakkın) de yok, burada bulunan Müslümanların doğuya kaçmaktan başka çaresi kalmamıştır."²⁷³ Şeklinde isyan ederek Müslümanların üzerine gelen bu kuvvete mukavemet gösteremeyeceklerini ve nihai kurtuluşun Kayrevân'ı terk etmek olduğunu söyledi. Akabinde halka yönelerek; "Ey Müslüman topluluğu! sizden her kim Doğu'ya (Berka) gitmek isterse bana uysun" dedi. Haneş'in bu teklifini cazip gören halk, onun yanında yer aldı ve topyekûn Berka'ya gitmek üzere yola koyuldular.²⁷⁴ Bunun üzerine Züheyr, ehli beyti ve yanında kalan az bir grupla bu işi başaramayacağını anlayınca çaresiz o da Berka'ya gitmek zorunda kaldı. Böylece Kayrevân'da sadece yol tutamayacak kadar yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan bir zümre insan kaldı.

İslâm'ın, Kuzey Afrika'daki ilk başşehri olan Kayrevân'dan zarurî olan bu kaçış sonrası Mağrib'te bulunan Rum ve Berberîleri bir araya toplayan Küseyle, Kayrevân'a yürüdü. H. 64 M. 683 senesinin Muharrem ayında Kayrevân'a ulaşan ordu şehri ele

²⁶⁹ İbn Haldun, şehit edilen Müslümanlardan yaklaşık 300'ünün Sahâbe ve Tabiîn büyüklerinden olduğunu aktarmaktadır. İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 194.

²⁷⁰ Nadir Özkuyumcu, fidye karşılığı olmayıp kaçırılarak ele geçirildiklerini söylemektedir. Bkz; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 159.

²⁷¹ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 194; İbn Ebbâr, *Hulleti's-Siyerâ'*, II, 328; Cezâirî, *Târîhu'l Cezâir*, II, 29.

²⁷² Selavî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, I, 141.

²⁷³ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 153.

²⁷⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 159.

geçirdi. Burada bulunan yaşlı, kadın ve çocuklar kendilerine güvence verilmesini isteyince Küseyle, onlara olumlu yanıt verdi ve hepsini himayesine aldı. Bununla birlikte İfrîkiye’de beş yıl kadar sürecek olan Küseyle liderliğindeki Berberî hakimiyeti başlamış oldu.²⁷⁵ Ayrıca bu hakimiyet, Berberîlerin ilk defa tek bir kral liderliğinde toplandığı dönem olacaktır.²⁷⁶

2-3. Züheyr Bin Kays’ın Valiliği ve Küseyle Bin Lemzem’le Mücadelesi

Tehûza’da Ukbe ve diğer Müslümanların şehit edilmesi ve akabinde Züheyr’in destekçi bulamayıp Berka’ya çekilmesiyle birlikte, İfrîkiye ile Mağrib cenahında fitne ateşi körüklendi. Bu durumu tetikleyen diğer bir sebep ise hilâfet merkezinde yaşanan iç çekişmelerdir. Bir yandan Yezîd b. Muâviye’nin ölmesiyle hilâfetini ilan eden Abdullah b. Zübeyr meselesi, diğer taraftan Mervan b. Hakem ile Kays kabilesi lideri Dahhâk b. Kays arasında 15 Zilhicce 64 (3 Ağustos 684) tarihinde Mercirahit mevkiinde meydana gelen savaş²⁷⁷ sebebiyle hilafet merkezi dış siyasette yetersiz kaldı. Bu sebeple Küseyle öncülüğündeki Berânîs Berberîleri ile Bütr Berberîlerinin bir kolu olan Zenâte Berberîleri²⁷⁸ arasında irtidat hareketleri baş göstermeye başladı.²⁷⁹

Müslümanların Mağrib’e gelmesinden itibaren ilk defa egemenliğini ilan eden Berberîlerin bölgeye hâkim olup kendini yönetmesi, Abdülmelik b. Mervân’ın başa geçmesiyle son bulmuştur. Başlarda iç siyasetteki problemlerle uğraşan halife, ancak bunları bertaraf ettikten sonra Kuzey Afrika’yla ilgilenebildi. Bu doğrultuda Ukbe’nin vefatından beri Berka’da İkamet etmekte olan Züheyr b. Kays el-Belevî’yi İfrîkiye valiliğine atayarak Küseyle’nin üzerine yürümesini ve şehit edilen Müslümanların intikamını almasını emretti. Fakat Züheyr, İfrîkiye’ye saldırarak kadar yeterli teçhizatları olmadığını halifeye bildirdi. Bunun üzerine halife ona; at, asker, teçhizat ve para desteği sağladı. Ayrıca Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz’e de bir mektup yazarak Berka’da bulunan Müslümanlara destek sağlamasını talep etti. Sefere çıkmak için şartlar

²⁷⁵ Mâlikî, *Riyâdu’n- Nüfus*, I, 44; Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve ’l-Mağrib* (Darü’l Ferecânî li’Neşr ve’t-Tevzî’, 1994), 44.

²⁷⁶ Cezâirî, *Târîhu ’l Cezâir*, II, 29.

²⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz; Yıldız, Hakkı Dursun, “Dahhâk b. Kays” (TDV İslam Ansiklopedisi, 1993).

²⁷⁸ Zenâte Berberîleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; İbn Hazm, *Cemheretü Ensâb*, I, 495.

²⁷⁹ Mevsilî, *Kâdetu Fethi’l-Mağribi’l Arabî*, I, 153.

olgunlaşınca Züheyr, uhdesine verilen binlerce askerle birlikte H. 69 M. 688 senesinde Kayrevân'a yürümek üzere yola koyuldu.²⁸⁰

Bir müddet sonra Kayrevân yakınlarında bulunan "Kalşâne"²⁸¹ mevkiine ulaşan ordunun geldiğini haber alan Küseyle, Rum ve Berberîlerden oluşan eşrafı toplayarak onlara şöyle dedi; "Ben kaçınılmaz olan bu savaşın Mems"²⁸² mevkiinde olmasını istiyorum. Şayet Kayrevân'da kalır ve savaşa burada tutuşacak olursak Kayrevân'da eman vermiş olduğumuz Müslümanların bizimle savaşarak ihanet edeceklerini düşünüyorum ve bu da bizim sonumuz olacak demektir. Ama Mems bölgesinde savaşsak mağlup olmamız halinde dağlara kaçarak kurtuluruz. Galip gelmemiz durumunda ise Müslümanları Trablus'a kadar sürer ve ebediyen İfrîkiye'den bağlarını koparmış oluruz. Ayrıca Mems, suyu bol olan bir yer olduğu için susuzluk sorunu da yaşamayız."²⁸³ Küseyle'nin bu önerisini olumlu karşılayan eşraf, Mems'e gitmeyi kabul etti. Bu sırada Züheyr ve arkadaşları istirahat etmek maksadıyla, Kayrevân yakınlarında üç gün boyunca konakladılar, dördüncü gün binlerce askerle birlikte Mems'e yürüdüler. Burada karşı karşıya gelen iki ordu arasında şiddetli bir çarpışma yaşandı. Kısa bir süre sonra başta Küseyle olmak üzere ordusundaki sayısız asker hezimete uğratılarak Ukbe ve arkadaşlarının intikamı alındı. Akabinde Müslümanlar, geriye kalan Berberî ve Rum askerlerini Mermâcenne'ye²⁸⁴ sonra da Melviyye vadisine²⁸⁵ kadar takip ederek katlettiler.²⁸⁶

Böylece İfrîkiye'den Tanca'ya kadar olan bölge yeniden Müslümanların hakimiyetine girmiş oldu. Yine bu dönemde Züheyr ve arkadaşları Rumların muhkem kalelerinden biri olan Şikkabenâriyye²⁸⁷ kalesi ve diğer kaleleri ele geçirdiler.²⁸⁸ Yaşanan

²⁸⁰ Taha Abdulkasud, *Mûciz*, 77; Dr. Ahmet Muhtar İbâdî, *fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut: Daru'n-Nehdetu'l-Arabiyye, ts.), 46.

²⁸¹ Kayrevân ile arasında 12 mil mesafe bulunan büyük bir yerleşim yeri. Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 466.

²⁸² İbnü'l Esir'de adı "Memş" olarak geçen bu yer, Kayrevân yakınlarında bulunan bir Bizans köyüdür. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 208; Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, II, 292.

²⁸³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 208; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 58; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 53; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, 155.

²⁸⁴ İfrîkiye yakınlarında bulunan ve içinde Hevvâre Berberîlerinin yaşadığı bir köy. Ya'kûbî, *el-Büldân*, V, 109.

²⁸⁵ Mağribü'l Aksâ bölgesinde yer alan ve meşhur Melviyye nehrinin civarında bulunan bir vadidir. *el-İstibsâr*, I, 193.

²⁸⁶ İbâdî, *fi Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 42; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, 160.

²⁸⁷ Rumların "Sicca Veneria" olarak isimlendirdiği ve Arapların "Şikkabenâriyye" şeklinde telaffuz ettiği günümüz "El-Kâf" şehrine verilen isimdir. Evrâs dağı yakınlarında bulunmaktadır. Mahmûd Makdîş, *Nüzhetu'l-Enzâr*, I, 222; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 348; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 210.

²⁸⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 47.

bu olaylardan sonra Bölgedeki hakimiyeti kırılan Rumlar ve Küseyle'nin etrafında toplanan Berberîler, Müslümanlardan korkmaya başladı ve Mağribu'l Aksâ'da bulunan Velîlâ²⁸⁹ şehrine yerleştiler.²⁹⁰

2-3-1. Züheyr b. Kays El-Belevî'nin Berka'ya Dönüşü ve Rumlar

Tarafından Şehit Edilmesi

Ukbe b. Nâfi'in şehit edilmesiyle başlayan ve yaklaşık beş yıl kadar süren ilk fetret dönemi, Züheyr'in öncülüğündeki Müslüman güçlerinin Küseyle'yi bertaraf etmesiyle nihayete erdi. Baş komutan ve aynı zamanda şehrin valisi olan Züheyr, Elde ettiği bu başarıyla İfrîkiye'de büyük bir mülke sahip oldu fakat o sahip olduğu müreffeh yaşama rağmen burada kalıp bir kral gibi yaşamayı reddederek şöyle dedi; “Ben buraya sadece cihat için geldim, şayet burada kalırsam Dünya'ya meyledip onun beni helak etmesinden korkarım.” Bunun üzerine şehrin emniyetini sağladıktan sonra Berka'ya gitmek üzere yola çıktı.²⁹¹ Ancak Mısırlı tarihçi ve devlet adamı Sa'd Zağlûl, Züheyr'in Berka'ya dönüşünün gerçek sebebinin bu olmadığını aksine, Müslümanlar İfrîkiye fethindeyken Rumların Berka'ya saldırması ve doğudaki yıkıcı etkilerini artırması olduğunu söylemektedir.²⁹² Bu düşüncüyü, Rumların tutsak olan Küseyle'ye yardım ederek saflarına çekmeleri ve Züheyr-Küseyle savaşı esnasında Berka'ya saldırı planı yapmaları desteklemektedir. Çünkü Züheyr, Küseyle ile savaş halindeyken Rumlar, Berka'nın savunmasızlığından istifade ederek Konstantinopolis'ten Sicilya adasına takviye birlikler gönderdiler ve planlanan bu saldırı Züheyr'in Berka'ya dönüşü sırasında gerçekleşti.

Rumlar, Berka'ya düzenledikleri bu saldırıda birçok esir aldılar, halkın bir kısmını kılıçtan geçirdiler, mallarını yağmaladılar ve kırk gün kadar burada ikamet ettiler.²⁹³ Saldırı haberi Züheyr'e ulaşınca askerlere, hızlanmalarını ve bir an evvel Müslümanların yardımına yetişmelerini emretti. Çoğu tâbiîn'den ve Arap mücahitlerinden oluşan yetmiş kadar arkadaşıyla ivedi olarak Berka'ya yöneldi. Müslümanların geldiğini haber alan Rumlar alelacele aldıkları esirleri ve ganimetleri getirdikleri teknelere yükleyerek Berka'dan kaçmayı planladılar. Bu sırada Züheyr ve arkadaşları Derne²⁹⁴ kentinin

²⁸⁹ Bkz. Dipnot 240

²⁹⁰ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 156.

²⁹¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 209; Mahmûd Makdîs, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 222.

²⁹² Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 223.

²⁹³ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 78.

²⁹⁴ Berka yakınlarında bulunan bir sahil şehri. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 452.

kıyısına varmışlardı. Şehre ulaştıklarında Rum ordusunun kalabalık olduğunu müşahede ettiler ancak savaşmaktan başka çareleri kalmamıştı. Çünkü onlara yardım edecek kimse yoktu, geri de dönemezlerdi. Dolayısıyla iki grup arasında şiddetli bir çarpışma meydana geldi. Nihayetinde sayıca fazla olan Rumlar karşısında direnemeyen Müslümanlar, Züheyr başta olmak üzere kılıçtan geçirilerek şehit edildiler.²⁹⁵ Rumlar ise aldığı ganimetlerle Konstantinopolis'e geri döndüler.²⁹⁶

2-4. Hassân Bin Nu'man El-Ğassânî'nin Valiliği ve Berberîlerle Mücadelesi H. 69-85 M. 689-705

Ukbe b. Nafi'den sonra Züheyr ve yanındakilerinin de şehit edildiği haberi Şam'da bulunan Abdülmelik b. Mervân'a ulaştınca o ve diğer Müslümanların hüznüleri katlandı. Yaşanan bu elim hadise sebebiyle İfrîkiye'deki fetih hareketleri de bir müddet durdu. Akabinde halkın ileri gelenleri Abdülmelik'e İfrîkiye halkını gözetmesi ve güvenliklerini sağlaması amacıyla ordu göndermesini talep ettiler. Abdülmelik; “*Bu iş için Hassân b. Nu'man'dan daha nitelikli birini tanımıyorum.*” diyerek H. 69 M. 689 yılında İfrîkiye valiliğine “Şeyhu'l Emîn²⁹⁷” lakabıyla bilinen Hassân b. Nu'man'ı atadı.²⁹⁸ Ayrıca Hassân, Emevîler zamanında Şam halkından olup İfrîkiye'ye giren ilk kişi olma unvanına sahiptir.²⁹⁹

Hassân, İfrîkiye valisi olduktan sonra bir müddet Mısır'da ikamet etmek zorunda kaldı. Çünkü Züheyr'in öldürülmesiyle birlikte İfrîkiye'de Berberîler “Kâhine” adında bir kadının etrafında toplanmış ve bölgede hakimiyet sağlamışlardı. Hilafet merkezi ise iç problemlerle meşguldü. Abdullah b. Zübeyr'in belli bölgelerde bağımsızlığını ilan etmesi Abdülmelik'in İfrîkiye'ye yardım gönderememesine sebep oluyordu. İç

²⁹⁵ Kaynaklardan bir kısmı Züheyr ve arkadaşlarının H.76/M. 695-696 yılında şehit edildiğini aktarıyor. İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, IX, 16-17; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 230; Askalâni, *el-İsâbe*, II, 478; Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 452; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimesşk*, IX, 61; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 239. bir kısmı da H.69/M.688-689 olarak bildirmektedir ki, olayların kronolojisini incelediğimizde bu tarih daha makul görülmektedir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 209; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 58; Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endeliüs* (Kahire: Mektebetü'l Hancî, 1997), I, 21; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, I, 60; Abdullah Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'arabî* (Mısır: Dâru'l Maârif, 1995), IX, 116; İbâdî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endeliüs*, 42; Şihâbüddîn Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ'* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, ts.), V, 113.

²⁹⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 33; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 209; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 59; Belâzurî, *Büldân*, 227.

²⁹⁷ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 79.

²⁹⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 48; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 223; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, I, 60.

²⁹⁹ Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 223.

siyasetteki bu durum, ancak H. 73 M. 692 yılında İbn Zübeyr'in vefatıyla son buldu. Dahildeki en büyük problem ortadan kaldırıldıktan sonra ümmet yeniden tek bir halife etrafında toplandı. Bu raddeden itibaren Batı cenahındaki fetih faaliyetleri yeniden başladı.

Abdülmelik, otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra, bir süredir ilgilenemediği İfrîkiye meselesini düşünmüş olmalı ki İbn Zübeyr'in vefatıyla birlikte Mısır'da bulunan Hassân'a 40.000³⁰⁰ kişiden oluşan bir ordu göndererek İfrîkiye üzerine yürümesini emretti ve ona şu mektubu yazdı; “*Mısır'ın hazinesini senin emrine verdim. Ondan, senin yanında olanlara ve seninle gelenlere ver ve Allah'ın yardımıyla İfrîkiye seferine çık.*”³⁰¹ Bunun üzerine Hassân aldığı emir gereği H. 74 M.694 tarihinde İfrîkiye seferine çıktı.³⁰² Tunus ovasına ulaşana kadar herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın Berka ve Trablus'u geçti. İbn Abdülhakem, Hassân'ın Trablus'ta Arap ve Berberîlerden oluşan bir grup Müslüman'la karşılaştığını ve bunları da yanına alarak sefere devam ettiğini aktarmaktadır.³⁰³

Hassân, Trablus'tan aldığı takviye kuvvetle birlikte nihayet Kayrevân şehrine ulaştı. Akabinde halka bölgenin hakiminin kim olduğunu sordu. Halk “Kartaca Meliki” olduğunu söyledi. Nüveyrî'nin yaptığı bu aktarıma bakacak olursak Küseyle'nin öldürülmesi, ardından Arapların bölgeyi terk etmesiyle birlikte buradaki siyasi anlayış yeniden şekillenmiş ve Bizans, bazı kıyı bölgelerde kontrolü sağlayarak Kartaca'ya bir

³⁰⁰ Bu ordunun 6.000 olduğu da söylenmektedir. Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 223. İbn Esîr ise sayı belirtmemekle birlikte daha evvel İfrîkiye'ye bu büyüklükte bir ordunun girmediğini aktarmaktadır. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 415.

³⁰¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 34; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 237.

³⁰² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 234; Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 237; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 214; İbâdî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 43; Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 173. Hassân'ın, İfrîkiye seferiyle alakalı olarak İbn Esîr H. 69, İbn İzârî ve Ez-Zâvî H. 78, Muhammed el-Bâcî H. 79 tarihini vermektedir. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 415; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 60; Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Lîbyâ*, 86; Muhammed el-Bâcî Mesûdî, *el-Hülasatü'n-Nakiyye fî Ümera İfrîkiye*, thk. Dr. Muhammed Zeynehum (Kahire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, 2012), 74. Bu tarihsel tutarsızlığın sebebi belki de Hassân'ın bir sefer değil de birden fazla sefer gerçekleştirdiği, İlkinde Kartaca'yı fethetmesi, ardından Kâhine üzerine yürümesi ve yenilmesi, ikincisinde yeniden Kâhine'ye saldırması, yenmesi ve İfrîkiye'yi fethetmesi şeklinde açıklamak mümkündür. Muhtemelen tarihçiler bu konuda aynı olayların art arda yaşanması sebebiyle tefrikaya düşmüşlerdir. Farklılığın sebeplerinden bir diğeri ise Hassân'ın valiliğinden evvel İfrîkiye bölgesine başka seferler düzenlemesiyle alakalı olmalıdır. Zira Halife b. Hayyât, Hassân'ın H. 57 M.676/77 yılında Muaviye'nin hilafeti zamanında da İfrîkiye'ye sefer düzenlediğini aktarmaktadır. Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 224.

³⁰³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228.

vali ataması yapmıştır.³⁰⁴ Kuseyle'nin liderlik ettiği Evrebe kabilesi ise merkezden uzakta bulunan "Evrâs dağı" eteklerine çekilerek yerini Bütr Berberîlerden Zenâte kabilesinin bir kolu olan "Cerâve" adındaki güçlü bir kabileye bırakmıştı. Bu kabile, Arapların "Kâhine" ismiyle andığı "Dihye bint Mâtiyye" tarafından yönetilmekteydi.³⁰⁵ Dolayısıyla Hassân'ı Müslümanların tahakkümünden çıkmış olan bu topraklarda, Züheyr'in döneminden daha kompleks bir durum ve daha çetin bir mücadele beklemekteydi.

Bölge hakkında gerekli bilgileri edindikten sonra, derhal ordusunu toplayan Hassân, Kartaca³⁰⁶ şehrine doğru hareket etti. Müslümanların geldiğini haber alan Rumlar ise içlerinde Berberîlerin de bulunduğu çok sayıda askerle hazırlıklarını tamamlayarak savaş pozisyonunu aldılar ve nihayet iki ordu arasında savaş başladı. Bu savaş neticesinde Müslümanlar, melikleri de dahil olmak üzere düşman kuvvetlerini bertaraf ederek galip geldiler. Savaş meydanından kaçanlar ise Terşîş³⁰⁷ limanından gemilere binerek bir kısmı Sicilya adasına bir kısmı ise Endülüs'e kaçtılar. Böylece Hassân ordusuyla birlikte şehri ele geçirdi.³⁰⁸ Kartacalıların yaşadığı bu hezimetten kısa bir süre sonra Hassân, yeni bir Rum-Berber ittifakıyla karşı karşıya kaldı. Rumlar, sahilde kaybettikleri bu önemli üssünü tekrar ele geçirebilmek ve Müslümanlardan intikam alabilmek adına "Saftûre"³⁰⁹ ve "Benzert"³¹⁰ şehrinde konuşlandılar. Berberîlerin de takviye kuvvet sağlamasıyla birlikte (kaynakların sayı bildirmediği) büyük bir ordu hazırladılar. Bu durumu haber alan Hassân, hemen ordusunu yanına alarak Saftûre mevkiine gitti. Burada karşılaşan ordular arasında şiddetli bir savaş başladı. Müslümanlar düşmanı yenene kadar çarpıştılar. Nihayetinde savaş, Rum-Berber ittifakından çok sayıda muhasımın ölümüyle sonuçlandı.

³⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 35.

³⁰⁵ Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 79; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 143.

³⁰⁶ Bu sefer, Kartaca'ya yapılan ilk harekattı. Daha önce Hz. Osman zamanında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Kartaca üzerine yürümüştü ancak, ordunun geldiğini öğrenen Kartaca meliki Georgios ordusunu alarak Subeytula mevkiine doğru ilerlemiş ve şehrin dışında Müslümanlarla çarpışmayı tercih etmişti. Bkz; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, VII, 152.

³⁰⁷ Tunus şehrinin Rum dilindeki adıdır. İslam'dan önce küçük bir köy haline geldi. Berberîler ve Romalılar tarafından bir dağın yamacında kurularak iskân edildi. Doğu tarafında onu çekici kılan bir göl ve etrafında tarım arazileri bulunmaktadır. İleride ele alacağımız üzere Hassân b. Nu'man el-Ğassâni'nin İfrîkiye'de kurmayı planladığı şehir işte burasıdır. Onun askerî açıdan konumu ve doğasının güzelliği Hassân'ı ziyadesiyle etkileyecek ve şehri buraya kurmasını sağlayacaktır. Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 201; Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, II, 22.

³⁰⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 48-49; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 224.

³⁰⁹ İfrîkiye'de bulunan küçük bir şehir. Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 104.

³¹⁰ Bkz. Dipnot; 171

Öte yandan sağ kalan Rumlar “Bâce”³¹¹ Berberîler ise “Bûne”³¹² şehrine kaçarak canlarını kurtarabildiler.

2-4-1. Hassân bin Nu'man'ın Kâhine ile Mücadelesi ve Mağlubiyeti

Saftûre ve Benzert'teki tehlikenin bertaraf edilmesi akabinde Hassân, savaşmaktan yorgun düşen ordusunu hem dinlendirmek hem de yeni fetihlere hazırlamak maksadıyla Kayrevân'a çekti. Büyük olasılıkla Hassân, bu dönüş öncesine kadar Kâhine meselesinden habersizdi. Çünkü kaynaklar Hassân'ın Kayrevân'a döndükten sonra İfrîkiye'de başka melik olup olmadığını sorduğundan bahsetmektedir.³¹³ Bu mesele İbn Esîr'de de şu şekilde geçmektedir. “Kayrevân'a döndükten sonra Hassân dedi ki; “bana, geride kalan Afrika Meliklerinden en büyüğünün kim olduğunu söyleyin. Bunun üzerine halk, Kâhine olarak bilinen bir Berberî kadını gösterdi...³¹⁴” İbn Esîr'in bu aktarımını birçok kaynak da desteklemektedir. İbn İzârî ise Kâhine meselesinde biraz daha Mübalağa ederek şunları kaydetmiştir; “...Afrika'da bulunan bütün Rumlar ondan korkuyor ve bütün berberiler ona itaat ediyordu. Şayet onu öldürürse Mağrib'te herhangi bir rakibi kalmayacak ve bütün halk kendisine minnettar olacaktır.³¹⁵” Oysaki İbn İzârî'nin bu söylemini destekleyecek bir kanıtı yok, nitekim ilerleyen safhalarda Hassân ile yapacağı mücadeledeki tavrı da onun bu tezini çürütmektedir. Bu söylemin yerine İbn Haldûn'un daha mutedil olan yaklaşımını ele almak mantıklı olacaktır. İbn Haldûn Züheyr b. Kays sonrası İfrîkiye'nin durumunu şöyle özetlemektedir; “İfrîkiye'de çalkantılı bir dönem yaşandı, Berberî reisleri arasında ayrışma baş gösterdi. O sıralar lider vasfıyla öne çıkan Dıhye b. Mâtiyye b. Teyfân, Evras dağı melikesi olup kavmi, Bütr Berberîlerinin Cerâve kolundandı ve Berberîler onun etrafında toplandılar...³¹⁶” görüldüğü üzere Kâhine, bölgede o kadar da büyütülecek bir ehemmiyeti haiz değildi. Nasıl ki Küseyle hayattayken halk ona ittiba edip safında yer aldıysa ondan sonraki Kâhine liderliği de bundan ibaretti.

³¹¹ Kayrevân'a üç günlük mesafede olan ve halkının Berberîlerden oluştuğu bir şehirdir. Ya'kûbî, *el-Büldân*, 188.

³¹² Bugünkü adı “Annâbe” olan şehir, doğu Cezayir'in Tunus sınırında yer almaktadır. Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 216.

³¹³ İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 62; Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Libyâ*, 87.

³¹⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 416.

³¹⁵ İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 62.

³¹⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 143.

Hassân ve ordusu bir müddet Kayrevân'da dinlendikten ve Kâhine hakkında malumat topladıktan sonra onunla savaşmak için harekete geçti. Bu sıralarda Evras dağı eteklerinde bulunan Kâhine, ordunun geldiğini haber alınca yanındaki Berberîleri de alarak “Bâğâye”³¹⁷ şehrine gitti ve burada bulunan Rumları şehirden çıkardı. (Yaptığı bu eylemden de anlaşılmaktadır ki Kâhine, Hassân'a karşı Romalılardan yardım almaksızın yalnızca kendi halkıyla savaşmayı planlamaktadır.) ardından Müslümanların barınmamaları ve karargâh kurmamaları için şehri adeta talan ettirdi. Ancak Kâhine liderliğindeki Berberîler, kale savaşını bilmeyen ve surların arkasında çatışma kabiliyetinden yoksun olan bedevî bir topluluk olması nedeniyle halk, bu savaşın açık alanda ve boş bir arazide gerçekleşmesini istedi. Bunun üzerine kaynaklarda ismi farklı şekillerde anılan³¹⁸ ve İbn Esîr ile Makrizî'de ismi “Nînî Nehri”³¹⁹ olarak geçen bölgeye inerek burada savaşmayı tercih ettiler. Bu sırada Hassân ve arkadaşları nehrin yukarı tarafından orduya yaklaştılar ancak, günün sonunda savaşmaktan vazgeçerek sabaha kadar beklediler. Muhtemelen Müslüman ordusu, düşman güçlerinin bu denli büyük bir orduyla karşılarına çıkmalarını beklemiyordu. Bu nedenle, savaş stratejilerini belirlemek üzere sabaha kadar beklediler.

Sabah olunca, iki ordu arasında cereyan eden şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu çarpışma, Müslümanlar için büyük bir musibetti. Meydan savaşında hayli başarılı oldukları görülen Berberîler, Kâhine'nin motivasyonu ile büyük bir çaba sarf ederek İslam ordusunu hezimete uğrattılar. H.76 M.696 yılında gerçekleşen bu savaşta Müslümanlardan birçok kişi şehit edildi ve 80³²⁰ kadar mücahit esir alındı.³²¹ Kâhine, bu esirlerden çok beğendiği ve evlatlık olarak kabul ettiği Hâlid b. Yezîd el-Absî³²² haricindekileri daha sonra serbest bıraktı. Ardından elde ettiği bu zaferle yetinmeyip

³¹⁷ Evras dağının altında yer almaktadır. Ayrıca Evras dağı İfrîkiye ile diğer Mağrib ülkelerini birbirinden ayıran noktada bulunmaktadır. *el-İstibsâr*, I, 163.

³¹⁸ İbn Abdülhakem ve Magripli tarihçi İbn Abdülmün'im el-Himyeri, savaş sonunda Hassân ve ordusunun başına gelenlere nispetle buraya “Nehr'u-l Belâ” ismini vermektedirler. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 65. Ayrıca buraya “Miskiyâne Vadisi” de denilmektedir. Bkz. İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 62; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 143.

³¹⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 416; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed Makrizî, *el-Mukaffâ'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 2006), III, 159.

³²⁰ Alınan esirlerin 8 kişi olduğu da söylenmektedir. Bkz; Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 51.

³²¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228.

³²² Bu zatın kişiliği ve hayatı hakkında kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Adı sadece bu olayda geçmekte ve müverrihlerce karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bu yüzden Hâlid b. Yezîd el-Absî (Kaysî) mi yoksa Yezîd b. Hâlid el-Absî (Kaysî) mi? Olduğu net olarak bilinmemektedir. Bkz; Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 51; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 65; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 225.

bölgedeki bağımsızlığını sağlamak adına Müslümanların geri kalanını Kâbis'e³²³ kadar takip etti ve İfrîkiye'den çıktıklarından emin olana kadar peşlerini bırakmadı. Elîm dolu bu olaydan sonra adı geçen yere "Vâdiu'l Azâra" denildi.³²⁴

2-4-2. Hassân'ın İfrîkiye Üzerine Gerçekleştirdiği İkinci Sefer ve Kâhine'yi Yenmesi

Hassân, İfrîkiye'de aldığı darbe sonucu bölgeden çekilerek Berka'ya gitmek zorunda kaldı ve bu süre zarfında Kâhine ile ilgili bilgileri Hâlid b. Yezîd'den almaya devam etti. Ancak bir müddet sonra İfrîkiye'den bihaber olmaya başladı. Bunun üzerine bir elçi aracılığıyla Hâlid'e mektup göndererek neden Kâhine'nin durumu hakkında bilgi vermediğini sordu. Hâlid, Hassân'a cevaben mektup yazdı ve pişirdiği bir parça ekmeğin içine gizleyip elçiye verdi. Amacı, elçinin elinde ekmeği gören olursa bunun, adamın yol azığı olduğunu düşünmelerini sağlamaktı. Bu sırada Kâhine adamı gördü ve oğluna; "Evladım; meliklerimiz artık yok, insanlar yiyip içerken bizim sonumuz yaklaşmakta" şeklinde tembihte bulundu ve bunu üç kez tekrarladı. Akabinde elçi, oradan ayrılarak mektubu Hassân'a ulaştırana değin yoluna devam etti.³²⁵ Bir süre sonra Kâhine ve ahâlisinin ahvalini bildiren mektup Hassân'a ulaştı fakat Hâlid, ekmeği fazla pişirmiş olacak ki yazdığı mektup anlaşılabilir bir durumdaydı bu nedenle Hassân, elçiyi tekrar görevlendirerek "Geri dön ve ona, mektubu yeniden yazmasını söyle" dedi. Bunun üzerine elçi İfrîkiye'ye gitti ve Hâlid'e durumu bildirdi. Hâlid, önceki yazdıklarını yineleyerek bu defa elçinin atının eyerinin kaşını (Karbûs) oyarak içine koydu ve yerini gizlemek için üzerini kapattı. Sonra Hassân'a gönderdi.³²⁶ Bu sırada Kâhine çıktı ve Hâlid'e bakarak; "Ey oğul, sonumuz yeryüzü bitkilerinden bir şeydedir ve o şeydir ki iki ağaç³²⁷ arasındadır."³²⁸ dedi.

Hassân, İfrîkiye'ye yapacağı çıkarma öncesi bölgeyle ilgili detayları ve muhtaç olduğu diğer bütün malumatları içeren mektubu elçiden aldı. Mektupta şunlar bildirilmekteydi; "Berberîler, askerlerini gündüzleri toplar geceleri ayırırlar ve onların kararlarında bir tutarlılık bulunmamaktadır. Bununla beraber biz, Allah'ın bize takdir

³²³ Trablus ile aralarında sekiz günlük mesafe bulunan büyük bir şehir. Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 450.

³²⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 36.

³²⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 228; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 58.

³²⁶ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 188.

³²⁷ Burada geçen "ağaç" ifadesi eyer kaşının iki ucundaki çıkıntılı tahta parçasıdır.

³²⁸ Olayı bu şekilde aktaran müellif ilave olarak Kâhine'nin falcılık konusunda kendi zamanının en bilgili kişisi olduğunu söylemektedir. Bkz. Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, I, 59.

ettiği ve bizden dileyenleri şehitlik mertebesine yükselttiği bir işle imtihan edildik. Mektubuma baktığın vakit bu meselenin aşamalarından ve durumun seyrinden haberdar olacaksın. Artık bundan ötesi sana kalmış! Allah'ın izniyle senden (sana itaatten) vazgeçmeyeceğim. Azîm olan Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur.”³²⁹ Bu olay İbn Abdülhakem'in *Fütûh-u Mısır ve'l Mağrib* isimli eserinde de aynı şekilde aktarılmaktadır.³³⁰

İfrîkiye'de Kâhine hakimiyeti sürerken Hassân, bir yandan bölgeyle ilgili malumatlar elde edip diğer yandan Kâhine üzerine yürümek için çalışmalar yaptı. Bu sebeple İfrîkiye hezimetini ve burada yaşananları halife Abdülmelik'e bildirmek ve gerekli desteği almak amacıyla ona şu mektubu yazdı; “Mağrib halkının herhangi bir gayesi olmadığı gibi onların bir sonu da yoktur. Ne zaman bir kavim yok olsa onları takiben başka kavimler ortaya çıkmaktadır ki bu kavim öncekilerden daha çok olup bolluktan taşan nimet gibidir.” Abdülmelik, onun bu münacatına cevaben, kendisinden haber gelinceye dek bulunduğu yerde kalmasını emretti.³³¹ Bu süre zarfında Hassân ve beraberindekiler, Berka'da “Kusûr-u Hassân” ismiyle bilinen meşhur sarayları inşa ederek burada beş yıl³³² kadar ikamet ettiler.³³³

Hilafet merkezinden gerekli destek³³⁴ gelince vakit kaybetmeksizin Berka'dan hareket eden Müslümanlar H.79 M.699 senesinde yeniden İfrîkiye seferine çıktı.³³⁵ Bu durumdan haberdar olan Kâhine, seferi önlemek adına derhal Rum ve Berberîleri toplayarak onlara şöyle dedi; “Araplar, İfrîkiye'nin şehirlerini, altın, gümüş ve ağaçlarını istiyorlar. Bizler ise; otlaklarını ve ekinlerini istiyoruz. Dolayısıyla onların kıyamete

³²⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, I, 58.

³³⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 229.

³³¹ Sallâbi, *Fethu'l-İslâm*, 158.

³³² Hassan ve arkadaşlarının Berka'da üç yıl boyunca ikamet ettikleri de aktarılmaktadır. Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 51; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 63; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 65; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 225.

³³³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 416; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 36; İbn İzârî, *El-Beyânü'l-Muğrib*, I, 63; Mesûdî, *el-Hülasatü'n-Nakiyye fî Ümera İfrîkiye*, 77; Mu'nîs, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 256; Selavî, *Kitâbü'l-İstikâ*, III, 148; Sallâbi, *Fethu'l-İslâm*, 162; İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 21; Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, IX, 116; Ali İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâmî'l-Âm* (Kahire: Mektebetu Nehdati-l Mısıriyyeti, 1903), II, 348.

³³⁴ Kaynakların birçoğunda merkezden gelen desteğin muhteviyatıyla ilgili herhangi bir bilgi aktarılmazken Ez-Zâvî gönderilen asker sayısının 40 bin olduğunu bildirmektedir. Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Libyâ*, 91. Ancak muhtemeldir ki diğer kaynaklarda geçmeyen bu bilgiyi müellif ilk İfrîkiye seferiyle karıştırmıştır. Zira bu sayı Hassân'ın İfrîkiye'ye vali olarak atanması sonrası gerçekleştirdiği 74/693 tarihindeki seferinin asker sayısı ile örtüşmektedir.

³³⁵ Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 223; İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 22.

kadar bu topraklardan ümidini kesmeleri ve bir daha buraya geri dönmeleri için İfrîkiye'nin harap edilmesinden başka bir yol bilmiyorum.” Bunun üzerine tebaası, İfrîkiye'deki bütün ağaçları kesip kaleleri yıktılar. Mal mülk her ne varsa hepsini yağmalayarak şehri talan ettiler.³³⁶ Kaynakların aktardığına göre Trablus ile Tanca arasındaki yaklaşık 2.000 millik alanda bulunan bütün şehir ve köyler yakılıp yıkılarak adeta bir gölgeyi andıracak şekilde harabeye çevrildi.³³⁷

İnsanların yaşam alanlarının neredeyse tamamının tahrip edilmesi hiç şüphesiz yanlış bir politikaydı ve Kâhine için büyük yıkımın başladığı anlamına gelmekteydi. Çünkü bölgedeki bu elim tabloya karşın gerek Rum ve gerekse Berberîler ziyadesiyle öfkelenmiş, esas gayesi yaşadıkları topraklarda mülklerini korumak ve geçim kaynaklarını elde etmek olan halkın bir kısmı, barınacak yurtları ve hayatını idame ettirebilecekleri herhangi bir geçim kaynağı olmadığı için bölgeden ayrılarak Endülüs ve Akdeniz adalarına göç etmek zorunda kalmışlardır.³³⁸ Dolayısıyla (tahribat kararını birlikte almış olsalar dahi) işin müsebbibi olarak Kâhine gösterilmiş ve bu durum onun krallığının sorgulanmasına hatta sonunun hazırlanmasına tesir eden en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Kâhine'nin otoritesinin zayıflaması sürerken diğer yandan Müslüman ordusu bölgeye yaklaşmıştı. İfrîkiye yakınlarında onları, Kâhine'nin büyük yıkımından sonra bölgeden kaçan 300 kişilik bir Hristiyan topluluğu karşıladı ve yaşanan hadisenin kendilerine verdiği zarardan dolayı Hassân'dan yardım talebinde bulundular.³³⁹ Ardından Hassân bu bir zümre insanı da yanına alarak Kâbis'e doğru ilerlemeye devam etti. Kâhine'nin zorbalıklarından mustarip olan Kâbis halkı da Hassân ve ordusunu büyük bir lütuf ve ikramla karşılayarak itaatini arz ettiler. Hassân, burada yerine bir vekil bırakarak

³³⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417; Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 66; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 36; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 226; Hasan Hüsnü Abdülvehhâb, *Hülâsatü't-Târîhi Tunus* (Tunus: Dâru'l Kütübi'l Arabiyye, 1953), 53.

³³⁷ Himyerî, *er-Ravdü'l-Mi'târ*, 66; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, VI, 143; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 226; Mesûdî, *el-Hülâsatü'n-Nakiyye fî Ümera İfrîkiye*, 76.

³³⁸ Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-Arabî Fî Lîbyâ*, 90,91.

³³⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I,53; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417; Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 64.

daha uzun olan ana sahil yolunu terk edip kısa çöl yolundan devam etti. Kastîliyye, Kafsa ve Nefzâve³⁴⁰ şehirlerini de ele geçirerek hakimiyeti altına aldı.³⁴¹

Kaynakların bazıları, Hassân'ın bölgeye yaklaşmasıyla birlikte Kâhine ile oğulları arasında geçen şu hadiseyi aktarmaktadırlar; Hassân askerleriyle birlikte İfrîkiye'ye döndüğünde Kâhine saçlarını yayararak dışarı çıktı ve dedi ki, “Evlatlarım bakın, gökyüzünde ne görüyorsunuz? Dediler ki; kızıl bulutlara benzer bir şey görüyoruz. Bunun üzerine Kâhine; Hayır, bu Arap atlarının parıltısının size görünen yüzüdür! Dedi. Sonra Hâlid'e yönelerek; seni, işte böyle bir gün için evlat edindim. Bana gelince, ben öldürüleceğim! ama senden isteğim kardeşlerine iyi muamelede bulunmandır. Onları Araplara götür ve kendileri için eman dile.³⁴² Bunun üzerine Hâlid, kardeşlerini de yanına alarak Hassân'a gitti ve Kâhine'nin söylediklerini iletip kardeşleri için güvence aldı.³⁴³

Öte yandan çoğunluğu oluşturan bir müellif grubu ise bu olayı biraz daha farklı şekilde aktarmaktadır. Bunlara göre; Hâlid'in gönderdiği son mektupla birlikte Hassân, Kâhine'nin işini bitirmek için ordusunu da yanına alarak İfrîkiye'ye doğru yola koyuldu. Müslüman ordusunun geldiği haberini alan Kâhine onları, büyük ordularla birlikte Kâbis'te karşıladı.³⁴⁴ İki ordu arasında olağan şiddetiyle süren savaş Berberî ordusunun hezimetıyla sonuçlandı. Kâhine ise savaş meydanından kaçarak “Bişr kalesi”ne³⁴⁵ sığındı. Ancak bu kalenin güvenli olmadığını düşünecek olmalı ki buradan da ayrılarak Evras dağına kaçtı.

Bu sırada Hassân onu gittiği yere kadar takip etti. Akşam olunca Kâhine, Hâlid ve diğer iki evladını yanına alarak; “Evlatlarım! Ben, kesik başımla birlikte bir süvarinin doğuya doğru koştuğunu ve başımı, (bu adamı bana gönderen) Arap meliklerinden en büyüğünün (muhtemelen bu kişiden kasıt halihazırdaki halife Abdülmelik b. Mervân'dır.)

³⁴⁰ Kâbisle aralarında iki, Kafsa ile üç günlük mesafe bulunan bir şehir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 296.

³⁴¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417.

³⁴² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 229; Zeyneb Fevvâz, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr* (Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1894), 194.

³⁴³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 37; Sallâbi, *Devletü'l Ümeviyye*, 161.

³⁴⁴ Libyalı tarihçi Tahir ez-Zâvi burada diğer kaynaklardan farklı olan bir aktarım yapmıştır. Ona göre Kâhine ile Hassân'ın buluşması Sûse ile Sefâkus arasında bulunan El-Cem kalesi yakınlığında gerçekleşmiştir. Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Libyâ*, 92.

³⁴⁵ Kayrevân ile aralarında beş günlük mesafe bulunan ve Büsr b. Ebî Ertat tarafından fethedilen Meccâne şehrinde, onun adıyla anılan Kale'ye verilen isimdir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 56; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 832.

eline verildiğini görüyorum. Bu demektir ki ölüm benim için kaçınılmaz hale geldi ve ben öldürüleceğim! Hâlid ve kardeşleri; “O halde senin için durum buyken savaşmak yerine ülkeyi Hassân’a bırakıp teslim ol.” Dediler. Fakat Kâhine, “nasıl ülkemi bırakıp kaçabilirim ben bir melikeyim, melikler ölümden kaçmaz! Bu nedenle ülkemi sonuna dek savunacak ve halkımı yalnız bırakmayacağım.” Dedi. Çocukları; “peki sen kavminin bu durumu için endişe duymuyor musun? Kâhine “şayet ben öldürülürsem Allah onlardan hiçbirini bu Dünya’da bırakmaz.”³⁴⁶ Dedi. Bunun üzerine Hâlid, “peki senden sonraki durumumuz nedir? Kâhine, “sana gelince ey Hâlid, büyük bir kralla birlikte yüksek mertebeler elde edeceksin, kardeşlerine gelinceye beni öldüren ve Berberîlere zulmeden melikle uzlaşacak ve onunla birlikte otorite kuracaklar.” Sonra sözüne devam ederek çocuklarına; “atlarınıza bininiz ve Hassân’a giderek ondan eman dileyiniz...” dedi ve gece yarısı evlatlarını Hassân’ın yanına gönderdi.³⁴⁷

Sa’d Zağlûl olay örgüsü birbirine yakın bu iki rivayeti değerlendirerek Kâhine ile Hassân arasında kısa sürede iki savaş gerçekleştiği kanısına varmıştır. Buna göre ilk karşılaşmanın Kâbis yakınlarında bulunan El-Cem sarayı (kalesi)³⁴⁸ mevkiinde, ikincisinin ise farklı ama yakın bir zaman diliminde Kâhine’nin Evras dağına kaçtığı sırada gerçekleştiğini aktarmıştır.³⁴⁹

Hâlid ve kardeşleri sabaha doğru İslam ordusunun ikamet ettiği mekâna ulaştılar. Onların geldiğini gören Müslüman askerleri kendilerini karşılayarak Hassân’ın huzuruna çıkardılar. Ardından Hâlid, Kâhine’nin anlattıklarını ona ilettiler. Bunun üzerine Hassân, Kâhine’nin her iki oğlunu da emniyete aldı ve onları “Bütr” Berberîlerinden oluşan ordularının başına vekil kılarak teveccühte buldu.³⁵⁰ Sonra topyekûn savaş haline geçerek Kâhine’nin üzerine yürüdüler. Artık evlatları dahi yanında olmayan ve

³⁴⁶ Yine ez-Zâvi’nin naklettiği bu cümlede, Kâhine’ye adeta Müslüman bir profil çizilmiş ve Allah’tan medet umduğuna dair bir ifade aktarılmıştır ki bu doğru değildir. Çünkü Kâhine’nin İslam’la şereflendiğine ve Müslüman olduğuna dair en ufak bir delil bulunmamaktadır. O bir Kâhine’ydi ve puta tapmaktaydı dolayısıyla kendi itikadı üzere öldürüldü. Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l-‘Arabî Fi Libyâ*, 92.

³⁴⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, I, 38; Mâlikî, *Riyâdu’n- Nüfus*, I, 55; Himyerî, *er-Ravdü’l-Mi’târ*, 66; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü’l-Enzâr*, I, 227; Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve’l-Mağrib*, 39. Ayrıca olay örgüsü az da olsa farklılık göstermekle birlikte Bkz. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, III, 160.

³⁴⁸ İfrîkiye’nin en ünlü saraylarından biridir. Süse ile Sefâkus arasında bulunan bu yapı 100 arşın (yaklaşık 76 metre) yüksekliğinde ve çevresi 1 mil (1895 metre) uzunluğundadır. Ayrıca bu devasa yapının Roma dönemine ait bir tiyatronun kalıntıları olduğu, tamamı taştan yapıp altı katmandan oluştuğu da belirtilmektedir. Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l-‘Arabî Fi Libyâ*, 92; Abdullah b. Muhammed Ticânî, *Rihletü’l-Ticânî* (Tunus: Dâru’l Arabiyyetü’l Kitâb, 1981), 57.

³⁴⁹ Sa’d Zağlûl, *Mağribi’l Arabî*, I, 226.

³⁵⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib*, I, 38.

Berberîlerin birçoğu tarafından yalnızlaştırılan Kâhine, şiddetli süren bu savaş sonucunda yenilerek “Bi’ri Kâhine” olarak bilinen ve günümüzde de bu isimle anılan bir yerde öldürüldü.³⁵¹ Zâvi, öldürüldükten sonra kafasının kesilerek Abdülmelik’e gönderildiğini aktarmaktadır.³⁵² Kâhine’nin, Taberka’da³⁵³ öldürüldüğü de söylenmektedir.³⁵⁴ Ancak bu rivayet gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Kâhine’nin ikamet ettiği Evras dağı ile deniz kıyısında bulunan Taberka arasında kısa sürede ulaşılamayacak kadar büyük bir mesafe bulunmaktadır.

Kâhine’nin öldürülmesiyle birlikte Orta Mağrib’te uzun süredir devam eden Berberî direnişi son buldu. Geriye sadece küçük Berberî toplulukları ve Kartaca’ya yerleşmiş olan bir miktar Rum kuvveti kaldı. Dolayısıyla uzun soluklu bir aradan sonra İfrîkiye de askeri fetih büyük oranda tamamlanmış ve bölge Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.

2-4-3. Hassân’ın Kayrevân’a Dönüşü ve Kartaca’nın İkinci Fethi (H. 82 M. 702)

Kâhine meselesi halledildikten sonra başsız kalan Berberîler Rumlardan yardım olarak güçlerini birleştirmiş ve Müslümanlarla savaşmayı planlamışlardı. Nitekim bir süre sonra Hassân ve ordusu üzerlerine yürüdü. Çıkan savaş neticesinde nicelik olarak üstün olan Müslümanlar karşısında pek de mukavemet gösteremeyen düşman ordusu hezimete uğratıldı.³⁵⁵ Bu savaşla birlikte büyük korku yaşayan Berberîler Hassân’dan eman dilediler. Fakat o, bütün Berberî kabilelerinin kendisine, Araplarla birlikte İslam yolunda cihat etmeleri amacıyla on iki bin kişiden oluşan askeri güç sağlamadıkları müddetçe taleplerini kabul etmedi. Teslim olmaktan başka çareleri kalmayan Berberîler Hassân’ın talebini yerine getirerek Müslümanlığı benimsediler. Yapılan anlaşma üzere ise Hassân’a, on iki bin kişiden müteşekkil bir ordu takdim ettiler. Hassân, bu orduyu iki kısma ayırarak her birliğin başına Kâhine’nin oğullarından birini kumandan olarak atamak suretiyle kendilerini onurlandırdı. Daha sonra topyekûn, İfrîkiye’nin muhtelif yerlerinde fetihler

³⁵¹ Debbâğ, *Me ‘âlimü’l-Îmân fî Ma ‘rifeti Ehli’l-Kayrevân*, 67; Sa’d Zağlûl, *Mağribi’l Arabî*, I, 226; Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l- Arabî Fî Libyâ*, 92; Bessâm Aselî, *Silsiletü’l Cihâd Şa’bi Cezâyir* (Dâru’n Nefâis, 1990), XIII, 26.

³⁵² Zâvî, *Târîhu’l-Fethi’l- Arabî Fî Libyâ*, 92.

³⁵³ Orta Mağrib deniz kıyısında bulunan Berberî yaşam alanlarından biri. Hamevî, *Mu ‘cemü’l Büldân*, IV, 16.

³⁵⁴ Himyerî, *er-Ravdü’l-Mi ‘târ*, 66; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 720.

³⁵⁵ Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü’l-Enzâr*, I, 228.

yaparak İslam yolunda hizmet ettiler ve elde edilen ganimetlerden Berberîler de paylarına düşeni aldılar.³⁵⁶

Hassân, Berberîlerin itaatlerini aldıktan sonra ordusunu rahatlatmak ve idari işleri yoluna koymak amacıyla H. 82 M. 702 yılının Ramazan ayında Kayrevân'a gitti.³⁵⁷ Burada bir müddet ikamet etti, aynı zamanda "el-Mescidü'l Camii"nin yenilenmesini emretti. Ardından Kartaca'yı fethetmek üzere yola koyuldu ve "Tanbeze"³⁵⁸ şehrine kadar ilerledi, kendisi burada konaklayarak Azatlısı Ebû Sâlih'i Kayrevân'ın kuzeyinde, Kartaca'nın güneyinde bulunan Zağvân³⁵⁹ bölgesinde hâlâ ikamet etmekte olan Rumların üzerine gönderdi. (Rumların bu bölgede toplanmasının sebebi belki de Kayrevân ile Kartaca arasında tampon bölge olmasıyla ilgilidir.) burada bir ay kadar konaklayıp ardından üç gün boyunca savaştılar.³⁶⁰ Ancak bu mücadeleye rağmen herhangi bir sonuç alınamadı. Bu sırada Hassân konaklamakta bulunduğu "Tanbeze" şehriden çıkarak askerleriyle birlikte süratle yanlarına gitti ve durumu lehine çevirmeyi başardı.³⁶¹

Kaynaklar bu başarının kılıç zoruyla değil sulh yoluyla çözüldüğü konusunda hemfikirlerdir. Nitekim bu karşılaşma sonucunda Rumlar, cizye ödemek koşuluyla teslimiyetini bildirmişlerdir.³⁶² Ancak daha sonra yapılan bu anlaşmaya sadık kalmayarak bir gece yarısı mallarını ve paralarını yanlarına alarak şehrin "Bâbu'n Nisâ" denilen tarafından daha evvelden hazırlattıkları gemilere binerek şehri terk edip Endülüs ve Sicilya'ya kaçtılar.³⁶³ Sabah olunca durumu öğrenen Hassân, öfkelenerek şehrin talan edilmesini emretti. Ardından harabeye çevrildiği iddia edilen bu şehirde bir mescit inşa etti.³⁶⁴ İslami fütuhatta mescitlerin önemine bakacak olursak inşa edilen bu mescitle

³⁵⁶ Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*, 49; Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 56; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 37.

³⁵⁷ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, 198; Ammar Bouhouche, *Târîhu's Siyâsî Li'l Cezâyir* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1997), 29.

³⁵⁸ Bu şehrin İfrîkiye civarından bir şehir olduğunu aktarılmaktadır. Bağdâdî, *Merâsidü'l-İttılâ'*, II, 893. Ancak, müellifler buranın "Tubne" Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 56. ve "Tanca" şehri olduğunu da söylemektedir. Debbâğ, *Me'âlimü'l-Îmân fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 67.

³⁵⁹ İfrîkiye bölgesinde, Tunus yakınlarında bulunan bir dağ. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 144.

³⁶⁰ Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 228.

³⁶¹ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 199.

³⁶² Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 57; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 229.

³⁶³ Muhammed Ali Debûz, *Târîh'u-l Mağribi-l Kebîr*, ed. Saîd el-Hatâli (Tawalt Kültür Vakfı, 2010), II, 119.

³⁶⁴ Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 693.

birlikte burada Müslümanların kalıcı olarak ikamet edeceklerini söylememiz yerinde olacaktır.

Müslümanların Kartaca fethiyle birlikte, Ticânî'nin Rihle'sinde geçen ve birçok müellifin de eserinde yer verdiği "Mernâk" adı verilen bir arazinin, yine bu şehrin adıyla anılan meliki tarafından Hassân'a yapılan bir aldatmaca neticesinde ele geçirildiği aktarılmaktadır. Buna göre; Müslümanlar Kartaca topraklarına girdikleri vakit şehrin Meliki "Mernâk" bir gece vakti şehirdeki kadınların ve çocukların mallarını da alarak şehri terk etmelerini sağladı. Burada sadece kendisi, ailesi ve çocukları kaldı. Ancak Müslümanlar Rumların bu planından ve kaçışından habersizdi. Bunun üzerine Mernâk, Hassân'a bir mektup yazarak; "Bana, ailem ve çocuklarımın canlarını bağışlamanız hususunda güvence verir ve istediğim yerleri almama müsaade ederseniz ben de size istediğiniz her ne varsa verir ve şehri size teslim ederim." dedi. Anlaşma şartı olarak ise yaklaşık 360 köyden oluşan "Fahs Mernâk" denilen mekânı vermesini talep etti. Hassân onun bu mektubuna olumlu cevap verdi. Ardından şehre girerek kontrolü ele geçirdi. Burada sadece Mernâk ve ailesinin kaldığını gördü. Böylece verdiği ahdi yerine getirerek Mernâk'ı bu toprakların sahibi yaptı.³⁶⁵

Munis, Hassân'ın Kartaca fethiyle ilgili verdiği malumatta, Müslüman müelliflerin yeterli bilgi aktarmadığını söylemektedir. Bunun sebebi olarak da valiliğinin ilk yıllarında gerçekleştirdiği Kartaca seferinin bu seferle karıştırıldığını öne sürmektedir. Öte yandan Rum tarihçilerden bilgiler aktararak şunları kaydetmektedir; Kartaca üzerine yapılan bu sefer, büyük bir sefer olup bu savaşta Rum ordusu ciddi kayıplar vererek mağlup olmuştur. Hatta Rum komutanı Johannes, bölgedeki bütün güçlerini toplayarak daha güçlü bir şekilde gelmek için bölgeden ayrılmış ancak var olan Müslüman hakimiyeti sebebiyle bu hayalini gerçekleştirememiştir.³⁶⁶ Bu bilgiye göre Kâhine sonrası dönemde Rumların dahi İslam Ordusu karşısında duramadığını söylemek mümkündür. Ayrıca İfrîkiye bölgesinin belli kesimlerinde yaşayan ve henüz durumdan haberdar olmayan Berberî topluluklarının varlığı da Müslümanların ilerleyişine tesir etmemiştir.

³⁶⁵ Ticânî, *Rihletü't-Ticânî*, 10, 11; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 694; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 229; Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, II, 120; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 199.

³⁶⁶ Mu'nis, *Fethu'l Arab li'l Mağrib*, 260.

2-4-4. Hassân'ın İfrîkiye'de Yaptığı İcraatlar ve Tunus Şehrinin Kurulması

Hassân, Kartaca şehrinde hakimiyeti sağladıktan sonra Rumların tekrardan denizden akın düzenleyerek şehri ele geçirmeleri tehlikesinin devam ettiğini düşünüyordu. Onların bu nevi girişimlerine son vermek ve adeta İfrîkiye'nin kapılarını yüzlerine kapatmak istercesine şehri, iç bölgelere çekilmekten ziyade kıyıda muhafaza etmeyi ve olası bir düşman saldırısı karşısında korunaklı bir alan oluşturarak şehre girişlerinin engellenmesini amaçladı. Bu sebeple Kartaca limanından başka yeni bir liman kurmayı planladı. Böylece bölge halkı deniz ticareti için burayı yeniden inşa etmeyi, burada ikamet etmeyi ve olası Rum saldırılarına karşı bölgeyi korumayı artık düşünmeyecekti.

Bu gibi sebeplerden ötürü Hassân, inşa edeceği yeni bir liman arayışına başladı. Kartaca'nın Güneyinde, denizden sadece küçük bir kara parçası ile ayrılan geniş bir Sabha (tuz oranının yüksek olması nedeniyle tarıma uygun olmayan bataklık) buldu. Burası antik bir Yunan limanıydı ve Rades³⁶⁷ körfezi olarak adlandırılan körfezin geniş bir bölümünü kapsamaktaydı. İslam'dan önce ise Kartaca'nın Güneyinde "Terşîş"³⁶⁸ adıyla bilinen bir yaşam alanıydı.³⁶⁹ Mağrib tarihçilerinden biri olan Muhammed Ali Debûz, Müslümanların bu şehri "Tunus" olarak isimlendirmesinin, güzelliği ve kalplere verdiği neşe sebebiyle olduğunu söylemektedir.³⁷⁰ Bu şehir stratejik açıdan cazip bir alanda bulunduğu için Hassân'ın dikkatini celbetti ve şehri burada inşa etmeye karar verdi. Müslümanları buraya yerleştirdiği taktirde daha evvel olmadığı kadar güvende olacak ve olası Rum saldırılarını önceden bilecekleri için huzur içinde yaşayabileceklerdi.

Müslümanlar şehrin inşasına başladığı sırada burada antik Yunan'dan kalma eski bir Manastır'dan başka bir yapı bulunmamaktaydı. Hatta Tunus şehrinin ismini, bu manastıra, orada kalan keşişlerin bütün gece boyunca söyledikleri ve melodisi insanın ruhunu okşayan dualar sebebiyle verdiği de söylenmektedir.³⁷¹ İlk olarak Tunus gölünü, denizden ayıran küçük kara parçasını kazarak işe başlandı. Böylece sığ gölün sularından çok sayıda geminin giriş-çıkışına izin verecek genişlikte bir kanal inşa edip göl ile denizin

³⁶⁷ Tunus kıyısında bulunan denize Rades denir. Dolayısıyla buradaki limana da Rades veya Radis adı verilmektedir. Ayrıca Rades, insanların ibadet amacıyla bulunduğu bir köy olarak da bilinmektedir. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, III, 12.

³⁶⁸ Bkz. Dipnot: 294

³⁶⁹ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 202.

³⁷⁰ Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, II, 129.

³⁷¹ Sallâbi, *Fethu'l İslâm*, 163.

birleşmesini sağladılar. Bununla birlikte Tunus limanı, denizden gelebilecek düşman saldırılarına karşı korunan güvenli bir liman haline geldi.

Hassân'ın bu icraatlarını, şehre Tersane kurması takip etti.³⁷² Böylece gemiler orada demirlenip güvenli bir şekilde konaklayabilecekti. Ancak Berberî ve Araplar coğrafyaları gereği karasal ortamda yaşadıkları için liman inşası ve gemi yapımı konusunda mahir değillerdi. Dolayısıyla Hassân, bu limanın inşası için Mısırlılardan yardım talebinde bulundu. Halife Abdülmelik'e bir mektup yazarak Tersane'nin inşasında deneyimlerinden faydalanacağı bir grup insan göndermesini istedi. Halife, Mısır valisi olan kardeşi Abdülmelik'e durumu bildirerek bin kadar Kıpti'yi ailesiyle birlikte Tunus'a göndermesini ve orada Müslümanlar için sonsuza kadar güç ve istikrar sağlayacak bir tersane inşa etmelerini emretti.³⁷³ Bunun üzerine Mısır valisi, seçtiği Kıptileri Hassân'a gönderdi ve kısa süre içinde özveriyle çalışmaları neticesinde 800 civarı gemi inşa ederek İslam donanmasını kurdular. İnşa edilen bu gemiler Rumların ikamet ettiği adalara gönderildi.³⁷⁴ Böylece İfrîkiye, tıpkı Şam ve Mısır gibi Batı Akdeniz'de İslam bayrağını taşıyan filoların çıktığı bir merkez haline geldi.

Yaptığı bu icraatların yanı sıra Hassân, Rum topraklarının ülke halkına dağıtılması, vergilerin düzenlenmesi, para basılması, Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesi gibi iç reform çalışmalarını da yürüttü. Bu nedenle o, Mağrib İslami filusunun çekirdeğini oluşturan ve yine bölgeye Arabî-İslami karakter kazandıran ilk kişi olarak kabul edilmektedir.³⁷⁵

Şehrin imar ve ihyasının başrolü olan Hassân b. Nu'man, H.85 M. 704 yılında Tunus şehrinden ayrılarak Kayrevân'a gitti.³⁷⁶ Şayet daha fazla vakit verilseydi şehrin inşasını tamamlar belki de bir cami veya kalıcı başka eserler katarak burayı kalkındırabilirdi. Ancak kısa süre sonra valilik görevinden azledilerek İfrîkiye bölgesinden ayrılmak zorunda kaldı. Dolayısıyla şehrin yarım kalan inşası kendisinden yaklaşık otuz yıl sonra valilik görevine atanacak olan Ubeydullah b. Habhâb'ın

³⁷² Mu'nis, *Ma`âlim Târîh*, 57.

³⁷³ Hüseyin Mu'nis, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, ts., 262.

³⁷⁴ Debûz, *Mağribi-l Kebîr*, II, 130.

³⁷⁵ İbâdî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 45.

³⁷⁶ Bouhouche, *Târîhu's Siyâsi Li'l Cezâyir*, 29.

gelmesiyle tamamlanacak ve o, buraya bir cami inşa edip şehrin diğer iş ve işlemleriyle uğraşacaktır.³⁷⁷

2-4-5. Hassân b. Nu'man'ın Azledilmesi (H. 86 M. 705)

Hassân'ın, Orta Mağrib fethini büyük olasılıkla tamamlaması halife Abdülmelik'i ziyadesiyle mutlu etmişti. O, Hassân'ın icraatlarını takip eder, izlediği politikalara hayran kalırdı. Adeta kendisini, buraya vali olarak atarken yaptığı tercihin ne kadar doğru olduğunu aldığı dönütlerle ispatlamıştı. Belki de Halife'nin bu ılımlı tavrı, Kâhine'ye yenilmesi sonrası onu görevden almamasını ve yaptığı hatayı mazur görerek, daha sonra askeri teçhizatla kendisini destekleyip yeniden İfrîkiye'ye yürümesini sağlamıştı. Ancak Abdülmelik'in oğlu Abdullah ile Mısır valisi ve aynı zamanda kardeşi olan Abdülaziz bin Mervân, Hassân'ın Mağrib'teki politikasından özellikle Berberîlere verilen ayrıcalıklardan ve ülkenin kaynaklarının çoğunu şehrin imar ve inşasına harcamasından memnun değillerdi.³⁷⁸ Özellikle Abdülaziz'in, adeta onun elindeki imkanları almak ve valilik görevinden tecrit edebilmek için fırsat kolladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü o sıralar Mısır, Mağribi de kapsayacak şekilde genel valilik üzerinden yönetilmekteydi.³⁷⁹ Dolayısıyla Hassân'ın varlığının, yaptığı faydalı işlerin, aldığı başarıların ve yükselen itibarının Abdülaziz'i rahatsız etmesi pek tabii mümkündür. Zira ondan önce Züheyr b. Kays el-Belevî'nin şehit edilmesiyle birlikte Hassân'ın İfrîkiye valisi olarak atanması da kendisinde hayal kırıklığına sebep olmuştu.³⁸⁰

İbn Abdülhakem ve Makrîzî bu iki valinin karşılıklı olarak güven sorunu yaşadıklarını ve Abdülaziz'in, Hassân'a karşı suizan beslediğini düşündüren bir rivayet aktarmaktadırlar.³⁸¹ Buna göre; Hassân'ın İfrîkiye'deki ilk yenilgisinden ve bölgeden çekilmesinden faydalanmak isteyen Abdülaziz, ona meydan okumak ve valilik görevinden tecrit edebilmek için Antabulus'a³⁸² kaynaklarda adı "Telîd"³⁸³ olarak geçen bir adamını gönderdi. Hassân, ikinci İfrîkiye seferiyle birlikte kendisine bir mektup yazarak gönderdiği bu adamı bölgeden geri çekmesini istedi. Ancak o cevaben; "sen orayı

³⁷⁷ Mu'nis, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, 263.

³⁷⁸ Debûz, *Mağribi-l Kebîr*, II, 134.

³⁷⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 38.

³⁸⁰ Mu'nis, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, 264.

³⁸¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 231; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, III, 161.

³⁸² Bkz. Dipnot 79

³⁸³ Yaptığımız araştırmalar neticesinde "Telîd" denen bu zatın kişiliği ve seçerisiyle ilgili herhangi bir malumat elde edemedik zira müellif, aktarım yaparken künyesini zikretmeksizin sadece bu ismi söyleyerek geçmiştir. Bkz. İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 231.

kaybettikten ve Rumların eline geçmesine sebep olduktan sonra bunu yapmam!” dedi. Hassân; “Öyleyse ben de Mü’minlerin emirine geri dönerim.” dedi. Bunun üzerine Abdülaziz; “Dön!” diye cevap verdi ve Hassân, Halife Abdülmelik’in yanına döndü. Bu arada Abdülaziz, azatlısı Mûsâ b. Nusayr’ı derhal İfrîkiye’ye göndererek bölgenin sorumlusu yaptı.

Hassân, hilafet merkezine ulaştığında Abdülmelik hasta yatağındaydı, olup biteni ona anlattı. Halife onun bu durumundan dolayı büyük üzüntü yaşadı daha sonra secdeye kapanarak Mûsâ b. Nusayr’ın muvaffak olması için niyazda bulundu. Görüldüğü üzere bu hadise Abdülaziz’in, İfrîkiye konusunda ciddi manada mücadele ettiğini ve oraya sahip olabilmek adına her fırsatı değerlendirdiğini göstermektedir. Hassân da onun bu emelini görmüş olacak ki kendisiyle münakaşa etmek yerine Halife’ye sığınmış ve ondan medet ummuştur.

Yine, bu konuyla ilgili kaynakların aktardığı başka bir rivayette ise Hassân, Şam’a gittiğinde Mü’minlerin emiri Abdülmelik vefat etmiş ve onun halefi Velîd b. Abdülmelik’e, amcası Abdülaziz’i şikâyet etmiştir. Buna göre; Hassân ikinci İfrîkiye galibiyetinden bir süre sonra elde ettiği ganimetleri Halife’ye sunmak üzere Kayrevân’da Ebu Salih’i vekil bırakarak Şam’a doğru yola koyuldu. Ancak Mısır valisi Abdülaziz kendisine bir mektup yazarak ivedi şekilde yanına gelmesini emretti. Alelacele yanına çağrılmasına işkillenen Hassân, Abdülaziz’in amacının ganimetler olduğunu anladı ve bunlara el koyabileceği ihtimalini düşündü. Bu yüzden yanında ne kadar altın, gümüş vs. değerli mücevherat varsa hepsini su kırbalarına gizledi.³⁸⁴ Şehre ulaştığında Abdülaziz’e yanında getirdiği Rum ve Berberî meliklerinin kızlarından iki yüz cariye hediye etti. Fakat o, tam da Hassân’ın tahmin ettiği gibi bunun dışında kalan para, hayvan ve kölelerden her ne varsa hepsini aldı. Bütün yükleri elinden alınan Hassân, hilafet merkezine gitmek üzere yoluna devam etti.³⁸⁵

Hassân hilafet merkezine ulaştığında tarih H. 86 M. 705 yılını göstermekteydi. Elimizdeki verileri incelediğimizde halife Abdülmelik ya ölüm döşeğindeydi³⁸⁶ veya

³⁸⁴ Aktarıldığına göre yanında ganimet olarak otuz beş bin Berberî esir ve seksen bin dinar vardı. Mâlikî, *Riyâdu’n- Nüfus*, I, 57.

³⁸⁵ İbn İzârî, *El-Beyânü’l-Muğrib*, I, 39; İbn Ebbâr, *Hulleti’s-Siyerâ*, II, 332.

³⁸⁶ Mevsilî, *Kâdetu Fethi’l-Mağribi’l Arabî*, I, 207.

vefat etmişti.³⁸⁷ Bu yüzden halifeliği babasından devralan Velîd b. Abdülmelik'in yanına gitti.³⁸⁸ Amcası Abdülaziz'in kendine yaptıklarını anlattı. Bunun üzerine Velîd, onu haklı bularak kendisine reva görülen bu davranıştan dolayı amcası Abdülaziz'e öfkeleni. Ardından Hassân yanındakilere "bana su kırbalarımı getirin" dedi. Kırbaların içini açıp altın, gümüş ve diğer değerli mücevheratı Velîd'e sundu. Bunu gören halife hayretler içinde kaldı ve "Ey Hassân! Allah seni hayırla mükafatlandırsın" dedi. Hassân; "Ya Emire'l Mü'minîn, ben bu yola yalnızca Allah yolunda cihat eden bir mücahit olabilmek için çıktım. Şayet benim gibi düşünen biri ne Allah'a ne de halifeye ihanet etmez!" dedi. Onun bu samimi tavrından etkilenen halife; "Seni işine geri döndürecek, sana iyilik ve ihsanda bulunacak, senden övgüyle bahsedeceğim" dedi. Ancak o halifenin bu teklifine; "Hayır! Vallahi bundan sonra Ümeyyeoğulları adına çalışmayacak ve hizmette bulunmayacağım." diyerek muhalefet etti.³⁸⁹ Aldığı cevap karşısında üzüntüye kapılan Velîd'in, amcası Abdülaziz'e olan öfkesi perçinlendi bir süre sonra da Hassân'ın valilikten azlini onadı.

2-4-6. Hassân'ın Valilik Görevinden Azledilmesiyle ilgili bazı problemler

Hassân'ın İfrîkiye valiliğinden azliyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bize göre bu farklılıkların kökeninde yatan sebeplerden biri Abdülaziz ve Abdülmelik arasındaki soğuk çatışma, diğer bir sebep ise bu iki ismin birbirine yakın tarihlerde vefat etmesiyle alakalı tarihsel karmaşadır. Şimdi bu rivayetlerden ulaşabildiğimiz kadarını inceleyelim;

2-4-6-1. Birinci sebep; Abdülmelik ve Abdülaziz Arasındaki Soğuk Çatışma

Bu iki Emevî hanedanı arasındaki çatışmanın temeli esasında hilafet makamına olan arzu sebebiyledir. Özkuyumcu'nun aktardığına göre Mervân b. Hakem, kendisinden sonra halife olarak evlatlarının başa geçmesini vasiyet etmişti ancak Abdülmelik b. Mervân bu vasiyeti çiğneyerek evlatlarını halefî olarak atamak istedi. Kardeşine bu niyetini açıklayınca Abdülaziz, hakkından feragat etmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine halife Abdülmelik, kardeşine öfkelenmiş ve "Allah aramızı ayırsın" diyerek beddua etmiştir. Kardeşler arasındaki bu problem Abdülaziz'in 12 Mayıs 705 Pazartesi günü

³⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 297; Kindî, *el-Vülât*, 46; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 232.

³⁸⁸ Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, II, 135; İbâdî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 45; Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*, 52; Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Libyâ*, 94.

³⁸⁹ Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Beyrut: Müessesetu'r Risâle, 1985), IV, 294; Mu'nîs, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, 265.

vefat etmesiyle son bulmuştur.³⁹⁰ Hal böyleyken Abdülaziz'in halife Abdülmelik tarafından yapılan atamalara sıcak bakmaması ve hatta biraz daha ileri giderek valilerin iş ve işlemlerine sürekli olarak müdahale etmesi kaçınılmaz olacaktır. Nitekim Züheyr b. Kays ve Hassân b. Nu'man gibi İslam yolunda Allah için cihada çıkmış zatlara benimsemeyip bölgedeki kontrolü ele alabileceği kişileri atamak istemesi kendince doğal bir durum olduğunu göstermektedir.

2-4-6-2. İkinci Sebep; Abdülmelik ve Abdülaziz'in Yakın Tarihte Vefat Etmeleri Birlikte Ortaya Çıkan Kronolojik Tutarsızlık

Müverrihler, Abdülaziz ve Abdülmelik'in birbirine yakın tarihte vefat ettikleri konusunda mutabıktır. Ancak öncelik sonralık açısından ihtilaf bulunması ve tarihsel bağlamdaki karmaşa sebebiyle tutarsızlıklar bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Hassân'ı valilik vazifesinden azleden kişinin kim olduğu konusunda da tam bir karmaşa yaşanmaktadır. Çünkü bir kısım müellif onu azledenin bizzat Abdülaziz b. Mervân olduğunu söylerken diğer bir kısmı zamanın halifesi Abdülmelik b. Mervân olduğunu ve bir kısmı ise bunu reddederek Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân'ın olduğunu aktarmaktadır. Hal böyle olunca karşımıza cevaplanması gereken birkaç soru çıkmaktadır. Bunların neler olduğuna bir göz atalım;

a- Hassân İfrîkiye'den ne zaman ayrıldı?

b- Ayrıldıktan sonra direkt Mısır'a mı yoksa hilafet merkezi olan Şam'a mı gitti?

c- Hassân'ı valilik görevinden azleden kimdir?

Şimdi biz bu soruları konumuzu fazla dağıtmadan ve bize göre daha evla olan görüşü bildirerek cevaplandırmak istiyoruz.

İlk olarak Hassân'ın İfrîkiye'den ayrılması konusuna eğilelim. Öncelikle şunu söylememiz gerekiyor ki, Hassân'ın gerek ordu komutanlığı gerekse valilik süreci olsun tarihsel anlamda kopukluklar ve dahi karmaşıklıklar içermektedir. Bundan daha evvel bahsettiğimiz için burada değinmeyeceğiz.³⁹¹ Esas sorumuza gelinceyse bunu, Hassân'ın İfrîkiye valiliğine ilk atanma tarihini baz alarak cevaplandıracağız zira bu konuyla ilgili hassas bir araştırma yaparak çalışmamıza yön vermiştik.

³⁹⁰ Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 175.

³⁹¹ Bkz. Dipnot, 289

Hassân, Abdülmelik'in meşveret meclisiyle aldığı karar neticesinde H. 69 M. 689 yılında ilk olarak vali sıfatıyla İfrîkiye'ye atandı.³⁹² Bundan yaklaşık beş yıl sonra yani H. 74 M.694 yılında Berberî melikesi Kâhine ile savaştı ve mağlup olarak Berka'ya çekilmek zorunda kaldı.³⁹³ Bu süre zarfında İfrîkiye bölgesinde hakimiyet Berberîlerdeydi. Hilafet merkezindeki iç meseleler halledildikten sonra Hassân, halifeden gelen takviye kuvvetle birlikte H. 79 M. 699 yılında yeniden Kâhine'nin üzerine yürüdü ve onu mağlup ederek bölgede hakimiyeti ele geçirmeyi başardı.³⁹⁴ Onun bu başarısıyla birlikte Mağribu'l Evsât bölgesinde hakimiyet büyük ölçüde sağlandı. Rumlar, yeniden Müslümanlarla savaşmayı göze alamayarak bu toprakları terk edip yakınlardaki adalara kaçtılar. Mekânın esas yerlisi olan Berberîler ise çoğunlukla İslamiyet'i kabul ettiler. Geri kalanlar da itaatlerini bildirerek teslim oldular.

Hassân, Kâhine meselesini halledip bölgede sükuneti sağladıktan sonra yaklaşık dört sene boyunca Tunus şehrinin imar ve inşasıyla uğraştı. Ardından H. 84 M. 703 yılında Kayrevân şehrine gitti. Kısa bir süre burada kaldı ve daha sonra İfrîkiye bölgesinden ayrıldı.³⁹⁵

Bu meseleyi tarihsel veriler doğrultusunda çözümleyerek nihayete erdirdik. Şimdi Hassân'ın İfrîkiye'den sonra nereye gittiğiyle ilgili meseleye geçerek konuyu bir adım daha öteye taşıyalım.

Bu soruyu cevaplayabilmemiz için öncelikle İfrîkiye'nin durumuyla ilgili konuşmamız gerekmektedir. Yukarıda aktardığımız bilgilere göre İfrîkiye o sıralar Mısır'a bağlı bir eyaletti ve dolayısıyla İfrîkiye valisi de Mısır'a tabi olmak durumundaydı. Ancak Hassân ve Abdülaziz'in politikalarına baktığımızda böyle bir bağlılıktan söz etmemiz pek de mümkün görülmemektedir. Nitekim Kâhine'yle girişilen ilk mücadele sonunda Berka'ya çekilen Hassân, Mısır valisiyle değil, doğrudan Emevî halifesi Abdülmelik ile irtibat halindeydi ve onun desteğiyle ikinci İfrîkiye seferine çıkmıştı. Bunun yanı sıra Hassân, Tunus tersanesinin yapımı esnasında gereken teçhizat yardımını yine Mısır valisinden değil doğrudan halife Abdülmelik'ten talep etmişti. Son

³⁹² Bkz. Dipnot, 285

³⁹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 234; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 227.

³⁹⁴ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 348; İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 22.

³⁹⁵ Debbâğ, *Me'âlimü'l-İmân fî Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*, 67; Mâlikî, *Riyâdu'n- Nüfus*, I, 56; Mahmûd Makdîş, *Nüzhetü'l-Enzâr*, I, 228; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 232; Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l- Arabî Fî Lîbyâ*, 94.

olarak -ilerleyen sayfalarda bahsedeceğimiz üzere- Mûsâ b. Nusayr'ın atanması noktasında Abdülaziz'in halifeyle istişare etmemesi ve Orta Mağrib bölgesinde gerçekten büyük işler başaran Hassân'ı ansızın görevden alması ise durumun vahametini gözler önüne sermektedir.

İfrîkiye'deki politika bu düzeydeyken Hassân'ın savaş ganimetlerini alarak Mısır'a gitmesini ve Abdülaziz'e sunmasını beklemek bize göre pek sağlıklı bir düşünce değildir. Öte yandan Hassân'ın, Abdülmelik'le olan sıkı ilişkilerini göz önüne aldığımızda yapması gereken şey, yaklaşık on altı yıllık valilik dönemi boyunca kendisini koruyup kollayan ve her türlü sıkıntıda yanında olan halifeye adeta bir zafer nişanesi olarak ganimetleri sunmak ve hakkını teslim etmektir. Nitekim müverrihlerin bir kısmı da konuyu realitesi daha yüksek olan bu bakış açısıyla değerlendirmektedirler.³⁹⁶

Şimdiyse konumuza, çözülmesi gereken başka bir problem olan Hassân'ı azledenin kim olduğu üzerinden devam edeceğiz. Tarihsel veriler bize, iki Emevî hanedanı (Abdülmelik ve Abdülaziz)'nin birbirine yakın tarihlerde ahirete irtihal ettiğini göstermektedir. Ancak çözümlememiz gereken esas mesele Hassân'ın azli konusunda kimin inisiyatif aldığıdır. Bir kısım müellif Hassân'ın görevinden tecrit edilmesinin Abdülmelik'in son zamanlarında Abdülaziz'in dayatmasıyla Velîd b. Abdülmelik tarafından gerçekleştiğini savunurken³⁹⁷ Diğer bir grup müellif ise bunu reddederek Abdülaziz'in, Abdülmelik'ten kısa bir süre önce yani H. 85 M. 704 yılında vefat ettiğini ve bu tarihte Hassân'ın henüz valilik görevinde olduğunu dolayısıyla Abdülaziz'in onu görevden almasının mümkün olmadığını söylemektedirler.³⁹⁸

Bu iki görüşü de ele alıp sentezlediğimizde bizim düşüncemiz şu şekildedir; Hassân, İfrîkiye'den ayrıldıktan sonra Mısır'a gitti. Abdülaziz'e hediyeler sundu daha sonra hilafet merkezi Şam'a gitti. Şam'a ulaştığında Abdülmelik son zamanlarını yaşıyordu ve oğlu Velîd yerine vekalet etmekteydi. Dolayısıyla Hassân, Abdülaziz'in yaptıklarını Velîd'e şikâyet etti. Ardından ikisi arasında yukarıda aktardığımız diyalog gerçekleşti ve Hassân valilik görevinden feragat etti. Ayrıca Hassân'ın azledilme tarihine baktığımızda H. 86 M. 705'e tekabül etmektedir ve bu tarihte Mısır valiliği Abdullah b.

³⁹⁶ Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, II, 135; Hasan, *Târîhu'l İslâm*, 349.

³⁹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 39; Kindî, *el-Vülât*, 42; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, 207; Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*, 51; Mu'nis, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, 207.

³⁹⁸ Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, II, 135; Hasan, *Târîhu'l İslâm*, 349; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 237.

Abdülmelik b. Mervan'a teslim edilmişti ancak onun görüşü de amcası gibiydi. Bu yüzden Hassân'ın azledilmesinin Abdullah b. Abdülmelik'in Mısır valiliği döneminde onun tesiriyle Velid b. Abdülmelik zamanında gerçekleştiğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar Hassân'ın azledilmesinden sonraki durumuyla ilgili olarak yeterli malumat vermemektedir. Bu süreçle ilgili bildiğimiz tek şey, onun kısa bir süre sonra vefat ettiği ve ölene kadar münzevi bir hayat yaşadığıdır.³⁹⁹ Onun vefat tarihini Abdülmelik'in vefat tarihi üzerinden hesaplayacak olursak müellifler Abdülmelik'in, H. 86 M. 705 şevval ayının ortasında altmış yaşındayken vefat ettiğini söylemektedirler.⁴⁰⁰ Hassân da ondan kısa bir süre sonra vefat ettiğine göre bu tarih de H. 86 M. 705 yılının sonuna denk gelmektedir.

³⁹⁹ Mu'nis, *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, 266.

⁴⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2001, VII, 232; Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 292; Eb Zr'a, *Târîhu Eb Zr'a*, 239; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Tabert*, VI, 418; İbn Fâkih Eb Abdillâh, *Kitâbu'l-Büldân*, ed. Yusuf El-Hd (Beyrut: Âlem el-kütüb, 1996), 260; İmâdüddin İsfahânî, *el-Bstnu'l-Câmi' li-Cemi'i Tevârihi Ehli'z-Zamân*, ed. Ömer Abdusselam (Beyrut: El-Mektebetu'l Asriyye, 2002), 125.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1- MAĞRİB FETİHLERİNDE İSTİKRAR'IN SAĞLANMASI

Mağrib'te istikrarın temeli, Hassân b. Nu'man'ın çabaları sonucu Kahine'nin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Berberî ayaklanmalarının son bulması ve Rumlarla girişilen mücadeleler neticesinde bölgeyi terk etmeleriyle atılmıştı. Ancak Hassân'ın yaklaşık on altı yıllık valiliği dönemindeki fetih açılımları Mağrib'in yalnızca orta kesimiyle (Mağribu'l Evsât) sınırlıydı. Bunun sebebi Kâhine öncülüğündeki Berberîlerin daha çok Evrâs dağı civarında nüfuz etmeleriyle alakalıdır. Zaten bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra valilikten azledilmesi onun daha ilerisi için bir atılım yapamamasına sebep oldu.

Aslında Hassân'ın, Orta Mağrib'te yaptığı işleri incelediğimiz zaman Tunus şehrini kurması, tersane inşa etmesi, Arapçayı resmi dil olarak benimsemesi, devlet adına para basması, Divanları düzenlemesi ve ardından Kayrevan'a giderek Mescid-i Camii'yi onarması vs. bu bölgeyi kalkındırmak ve belki de Mısır'dan bağımsız bir vilayet haline getirmek adına yaptığı çalışmalardan birkaçı olduğu söylenebilir. Muhtemeldir ki imkân tanınsa ve görevinde kalabilseydi Uzak Mağrib için de bu nevi çalışmalar yapmayı planlaması olasıydı. Bizi bu düşünceye sevk eden şey Velîd b. Abdülmelik ile aralarında geçen diyalogdaki⁴⁰¹ samimiyeti ve özverisidir. Bu siyasi, kültürel, ekonomik, dînî başarılarının yanı sıra Hassân, sosyolojik kimlik açısından da karizmatik bir lider nazarındaydı. Nitekim Debûz, onun valilik görevinden azledilmesiyle birlikte Berberî reislerinin öfkelenişini ve Kayrevân'ı terk ederek bir kısmının devletten kopup Adem-i merkezîyetçilik anlayışına geri döndüğünü bir kısmının ise Zağvan dağları ile Orta ve Uzak Mağrib bölgelerine dağıldığını ifade etmektedir.⁴⁰²

Görüldüğü üzere Hassân, Mağrib'te adeta bir devri kapatıp yeni bir devir açmıştır. Ancak Kuzey Afrika'nın tamamıyla istikrarı noktasındaki başarı yalnızca onun değil halefi olan Mûsâ b. Nusayr'ın da katkısıyla gerçekleşecektir. Bu dönemde İslâmî fütuhât Kuzey Afrika ile sınırlı kalmayarak İber Yarımadası yani Endülüs coğrafyasına kadar uzanacaktır.

⁴⁰¹ Bkz. Dipnot 377

⁴⁰² Debûz, *Mağribi-l Kebîr*, II, 136.

1-1. Mûsâ Bin Nusayr'ın İfrîkiye Valiliği

Mûsâ b. Nusayr'ın İfrîkiye valiliği öncesinde, Emevîler adına önemli askerî ve idarî görevlerde yer aldığını, Muaviye b. Ebî Süfyân döneminde bazı deniz seferlerine liderlik ederek Kıbrıs ve yakınındaki bazı adaları işgal ettiğini, Abdülmelik'in H. 73 M. 693 yılında kardeşi Bişr b. Abdülmelik'i Basra'ya vali tayin ettiğinde kendisine yardım etmesi için Mûsâ'yı da Basra'ya gönderdiğini ve bu sırada Abdülaziz b. Mervân'ın hizmetinde bulunduğunu biliyoruz.⁴⁰³ Basra'da kaldığı süre içinde Bişr'in danışmanlığını yürütenin yanı sıra Basra'nın haraç âmillğine getirilerek devlet bürokrasisinde yer aldı. Fakat bir süre sonra Basra'nın parasını zimmetine geçirmekle itham edildi. Bu yüzden H. 75 M. 695 yılında Irak valisi olarak atanan Haccac'ın gazabından korkarak buradan ayrıldı ve Şam yakınlarında bulunan Abdülaziz'in yanına kaçtı.⁴⁰⁴ Abdülaziz b. Mervân onu, kendi refakatinde halifenin huzuruna çıkardı ancak, 100.000 dinar cezaya mahkûm edilmekten kurtulamadı.⁴⁰⁵ Bu bedelin yarısını ödedikten sonra Abdülaziz onu, Mısır'da ikamet etmesi üzere yanına alarak İfrîkiye valisi oluncaya değin koruyup kolladı.

Mûsâ'nın İfrîkiye valisi olmasıyla ilgili de tarihsel ihtilaf bulunmaktadır. Müverrihlerin bir kısmı Abdülmelik b. Mervân zamanında H. 77,⁴⁰⁶ 78,⁴⁰⁷ veya 79⁴⁰⁸ M. 697, 698 veya 699 yıllarında olduğunu öne sürerken diğer bir kısmı ise oğlu Velîd'in hilafeti sürecini baz alarak H. 86,⁴⁰⁹ 87,⁴¹⁰ 88,⁴¹¹ veya 89,⁴¹² M. 705, 706, 707 veya 708 yıllarında atandığını söylemiştir. Tarihsel malumatlar ve yukarıda ele aldığımız tahliller neticesinde bizim baz aldığımız tarih ise Velîd'in hilafetinin ilk yılları olan H. 86 M. 705 yılının sonlarıdır.

⁴⁰³ İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 23-24.

⁴⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 49.

⁴⁰⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 39-40; Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 226.

⁴⁰⁶ Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed Uleymî, *Târîhu'l-Mu'teber Fî Enbâ'i Men 'aber*, ed. Nureddin Tâlib (Suriye: Dâru'n Nevâdir, 2011), III, 246.

⁴⁰⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, III, 161.

⁴⁰⁸ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, 625; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 50; Halîfe b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, 1977, 298; İbn Ebbâr, *Hulleti's-Siyerâ*, 298.

⁴⁰⁹ İbâdî, *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 45; Taha Abdulmaksud, *Mûciz*, 87; Kayrevânî, *Târîhu İfrîkiye ve'l-Mağrib*, 51; Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'arabî*, X, 25; Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 238; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, 228.

⁴¹⁰ Debûz, *Mağribi'l Kebîr*, I, 140.

⁴¹¹ Zâvî, *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Libyâ*, 98.

⁴¹² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, III, 417; İnan, *Devletü'l-İslâm*, I, 23.

1-2. Mûsâ'nın Kayrevân'a gelişi ve Faaliyetleri

Mûsâ, valilik vazifesine getirilince emri altındaki orduya hitap ederek şunları söyledi; *"Ben de sizin gibi bir insanım kim benden bir iyilik görürse Allah'a hamdetsin ve o kişi misliyle, başka birine iyilikte bulunsun. Kim de benden bir kötülük görürse beni kınasın! Çünkü ben de sizin gibi hatalar yapabilirim. Emîr,⁴¹³ atıyyelerinizin 2/3 kadarını size hediye olarak vermeme emretti, afiyetle yiyeceğiniz. Ayrıca kimin bir ihtiyacı hasıl olursa onu da bize ulaştırın Allah'ın izniyle bu ihtiyacı gidermeye muktediriz. Allah'tan başka hiçbir güç ve kuvvet yoktur."* Böylece Mûsâ, İfrîkiye'ye girmeden önce ordusunu seferber etmeyi ve idari hazırlıkları tamamlamayı başardı.⁴¹⁴

Hazırlıklar bittikten sonra Mûsâ, Mağrib'e gitmek üzere yola koyuldu. Kayrevân'a ulaştıca Berberîlerin huzursuzluk çıkarmaya çalıştıklarını ve bir başkaldırı içerisinde olduklarını gördü. Bu sebeple Hassân'ın vekili sıfatıyla bulundurduğu Ebû Sâlih'i görevinden azletti. Daha sonra adeta fetih politikasını açıklar nitelikte bir hitapta bulundu ve hitabının sonunda şu ifadeleri sarf etti; *"her ne zaman cihat için niyet ettin, ilkin yakınındaki düşmanı ortadan kaldırmakla işe başlamalısın. Ne zaman ki yakınındaki tehlike ortadan kalktı, o zaman uzağındaki düşmana yönelmelisin."*⁴¹⁵

Bu düşüncelerle askeri planlamasını yapan Mûsâ'nın ilk fetih hareketi, Zağvân dağı çevresindeki Berberîler üzerine oldu. O, buraya beş yüz atlı gönderdi ve bölgeyi kontrol altına almayı başardı. Esirlerin sayısının on bin olduğu ve bu esirlerin Mûsâ b. Nusayr döneminde Kayrevân'a giren ilk esirler olduğu aktarılmaktadır.⁴¹⁶ Bundan sonra Mûsâ, oğlu Abdullah b. Mûsâ ve Mervân b. Mûsâ'yı iç bölgelerdeki ayaklanmaları bastırmaları amacıyla görevlendirdi ve onlar da birçok esirle geri döndüler.

İbn İzârî, Mûsâ'nın Mağribu'l Evsât bölgesindeki bu başarısından sonra Mısır valisiyle aralarında geçen şu diyalogu aktarmıştır; Mûsâ, Abdülaziz (esasinda Abdullah b. Abdülaziz)'e fetih müjdesini ve alınan esir sayısının beşte birinin otuz bine ulaştığını bildiren bir mektup yazdı. Mektup Mısır valisine ulaştınca o, memnun kalmamış olacak

⁴¹³ Meseleyi bize aktaran İbn Kuteybe, Emîr'den kastedilenin Abdülaziz b. Mervân olduğunu belirtmiştir. Muhtemelen müellif burada bir hataya düşmüştür. Zira o tarihte Abdülaziz çoktan vefat etmiş ve yerine Abdullah b. Abdülaziz getirilmiştir. Dolayısıyla Emîr'den kasıt büyük olasılıkla Mûsâ'nın atanmasını onaylayan halife Velîd b. Abdülmelik'tir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, II, 50.

⁴¹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, II, 50.

⁴¹⁵ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 229.

⁴¹⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 40.

ki şöyle cevap verdi; “Allah’ın sana sunduğu nimetleri hatırla! Bu sayıyı görünce kâtibinin yaptığı bir hata sandım. Zira aldığın esirlerin yazılandan daha fazla olduğunu düşünüyordum. Doğru olan nedir derhal bana bildir!” Bunun üzerine Mûsâ; “zannettiğiniz gibi bu, katibimin yaptığı bir hata sebebiyledir. Biliniz ki doğrusu, alınan esirlerin beşte birinin hata olmaksızın altmış bin esir olduğudur.” Mektup Abdülaziz’e ulaşınca şaşkına döndü ve mutluluğunu halifeye bildirdi.⁴¹⁷

İbn haldûn ise fethi çıkan Mûsâ oğullarının, çok sayıda esir ve ganimet elde ederek döndüklerini ve ganimetlerin beşte birinin yaklaşık yetmiş bin esir olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁸ Her iki müellifin de aktarımına baktığımızda, rakamsal olarak ciddi bir abartı olduğu aşikardır. Zira Hassân’ın valiliği sonrası geçen kısa sürede Berberîler arasında 300-350 bin kişiden müteşekkil ütöpik bir kopuş yaşandığını varsaydığımız halde, Hassân dönemindeki başarıların ve ihtida olaylarının üzerine bir çizgi çekmemiz gerekecektir. Bu sebeple verilen rakamlar bize göre gerçeği yansıtmamaktadır. Ancak şu gerçeği belirtmemiz gerekir ki Mûsâ, Batı yönündeki açılımı engelleyen isyankâr Berberî kabilelerini dizginlemeyi başarmış ve Mağribu’l Aksâ cenahına doğru ilerlemeyi kolaylaştırmıştır.

1-3. Mağribu’l Evsât’ın Islahı ve Mağribu’l Aksâ’nın Fethi

Bölgedeki fetih çalışmaları olağan hızıyla sürerken Mûsâ, Ayyâş b. Ehyel komutasında Mağribu’l Evsât bölgesine bir çıkarma yaparak Hevvâre ve Zenâte kabileleri üzerine bin atlı gönderdi. Gerçekleşen bu baskın neticesinde bir kısım kabile mensubu katledildi ve birçok esir ele geçirildi.⁴¹⁹ Daha fazla direnemeyen Berberîler, barış teklifinde bulunarak Müslümanlara teslimiyetlerini bildirdiler. Bu olay sonrası büyük korku yaşayan Kûtâme Berberîleri ise Mûsâ’ya gelerek teslim oldular. Mûsâ, anlaşma şartı olarak bir kısmını rehin aldı ve içlerinden birini vekil tayin ederek itaatlerini kabul etti. Ancak, yapılan anlaşmaya rağmen rehin tutulan Kûtâme Berberîleri kaçma girişiminde bulundular. Kısa süre sonra yakalanıp getirilen esirler çarımha gerilerek cezalandırılmak istendi fakat Kûtâmeliler; “Ey komutan, meselemiz netleşinceye kadar bizi öldürmekte acele etme, çünkü atalarımız ve kavmimiz hiçbir şekilde ihtilafa

⁴¹⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 40.

⁴¹⁸ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, IV, 239.

⁴¹⁹ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 232. İbn Kuteybe ele geçirilen esirlerin beş bin kadar olduğunu aktarmaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 53.

düşmezlerdi. Şimdi biz senin elindeyiz ve sen bizi öldürdükten sonraki mahcubiyetimizi anlamaya bizden daha muktedirsin.” Dediler. Bunun üzerine esirler elleri zincire vurdurularak Mûsâ'nın huzuruna çıktılar. Burada yaptıklarından dolayı kabahatlerini bildirerek affedilmeyi dilediler ve Mûsâ da kendilerini affetti.⁴²⁰

Hevvâre, Zenâte ve Kûtâme Berberîleri ıslah edildikten sonra büyük Berberî kollarından biri olan Sanhâce Berberîleri üzerine harekete geçildi. Mûsâ'nın Mağrib'teki casusları ona, Sanhâce Berberîlerinin savunmasız halde olduklarını müdahale edilmesi halinde karşılık veremeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine Mûsâ, kendi adamlarından dört bin, Berberî gönüllülerinden ise iki bin kişi alarak Melviyye vadisinde⁴²¹ ikamet etmekte olan Sanhâce Berberîlerine bir gece vakti ansızın baskın gerçekleştirdi. Bu baskın sonrası birçok Berberî katledilerek bin civarı esir ele geçirildi.⁴²² Sonra hep birlikte Kayrevân'a geri dönüldü.

Mağribu'l Evsât bölgesindeki kontrol her geçen gün biraz daha sağlanırken Kayrevân'da bulunan Mûsâ'nın yanına (muhtemelen Mısır valisi tarafından gönderilen) Necde b. Mûsâ adlı bir komutan geldi ve insanları cihada davet etti. Mûsâ, Kayrevân'da oğlu Abdullah b. Mûsâ'yı vekil bırakarak önüne İyâz b. Ukbe'yi, sağına Zür'a b. Ebî Müdrik'i, soluna Muğîre b. Ebî Bürde el-Kureşî'yi, arkasına Necde b. Muksîm'i ve Ordunun başına ise oğlu Mervân b. Mûsâ'yı yerleştirerek Müslümanlardan oluşan on bin kişilik bir orduyla birlikte “Sicnu el-Mulûk” denen yere ulaştı.⁴²³ Burada Amr b. Evs komutasında bin kişilik birlik bırakarak kendisi yanındakilerle birlikte “Melviyye Vadisi”ne gitti ve Secûme halkıyla Perşembe, Cuma ve cumartesi günü öğlen vaktine kadar devam eden üç günlük şiddetli bir çatışma yaşandı ve sonunda Berberîler bozguna uğrattıldılar. İbn Kuteybe, ele geçirilen esirlerin sayısının iki yüz bin kişi olduğunu ve bunların içinde Kuseyle b. Lemzem ve bazı Berberî meliklerinin evlatlarının da bulunduğunu aktarmaktadır.⁴²⁴

Ardından Mûsâ, Ukbe b. Na'fi'in oğulları; İyâz b. Ukbe, Osman b. Ukbe ve Ebî Ubeyde b. Ukbe'ye babalarını katleden bu halktan intikam almaları için müsaade etti.

⁴²⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, II, 54.

⁴²¹ Bkz. Dipnot: 272

⁴²² Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 233.

⁴²³ Mevsîlî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 233.

⁴²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, II, 55.

Onlar da Secûme'nin önde gelenlerinden altı yüz kişiyi katlettiler.⁴²⁵ Muhtemelen daha fazla katledeceklerdi ki Mûsâ onlara “Durun!” emrini verdi. Bunun üzerine İyâz b. Ukbe; “Allah’a yemin olsun ki, Emîr (Mûsâ) bana müdahalede bulunmamış olsaydı onlardan hiçbirini sağ bırakmazdım. Zira onlar (babam) Ukbe b. Na’fi’i Tehûza’da⁴²⁶ katleden Küseyle b. Lemzem’in kabilesi olan Berânîs Berberîleridir.”

Böylece Mûsâ, Hassân b. Nu'man'ın bölgeden ayrılmasından sonra itaatten ayrılan Berberîlerin üzerine şefkat sopasını indirerek henüz Müslümanlara boyun eğmemiş olan kabileleri dahi kontrol altına almayı başardı. Daha sonra Mağribu'l Evsât bölgesini geçerek Mağribu'l Aksâ istikametine devam ederek “Tanca”⁴²⁷ şehrine kadar gitti. Bu arada Müslüman güçlerinin geldiğini haber alan Berberîler Batı’ya doğru kaçmaya başladılar. İslam ordusu onları “Sûsu’l Ednâ”⁴²⁸ bölgesi üzerinden Sicilmâse⁴²⁹ şehrine, oradan da “Der’a Vadisi”⁴³⁰ olarak bilinen yere kadar takip etti. Mûsâ burada oğlu Mervân’ı beş bin kişilik bir kuvvetle “Sûsu’l Aksâ”ya gönderdi ve Mervân, birçok esirle geri döndü. Komutanlardan Zür’a b. Ebî Müdreğ ise “Mesmûde” Berberîleri üzerine yönlendirildi. Mesâmide Berberîleri⁴³¹ de tıpkı Kütâmeliler gibi teslimiyetlerini bildirdiler ve kendisine rehinler sunarak anlaşma sağladılar.⁴³² Gerçekleşen bu başarılı girişimlerle birlikte Ukbe b. Nâfi’ sonrası Müslümanlar, Mağribu'l Aksâ bölgesine ikinci defa sağlam bir şekilde giriş yaparak İslam’ın yayılmasına ve Berberîlerin bir kısmının cebren bir kısmının ise gönüllü olarak İslam’ı tercih etmesine vesile olmuşlardır.

1-3-1. Tanca’nın Fethi

Tanca,⁴³³ İslâmî fütuhât’ın Kuzey Afrika’daki en stratejik noktasıdır. Çünkü burası İber Yarımadası (Endülüs)’na geçiş anlamında tampon bölgeydi. İ’la-i kelimetullah düsturunca görevlendirilen tüm vali ve komutanların amacı da İslâmî şuuru

⁴²⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 41.

⁴²⁶ Bkz. Dipnot, 250

⁴²⁷ Bkz. Dipnot, 242

⁴²⁸ Bkz. Dipnot, 241

⁴²⁹ Güney Mağrib’te, günümüz Sudan şehrinin yakınlarında ve burayla aralarında on günlük mesafede bulunan bir Berberî yerleşkesi. Hamevî, *Mu’cemü'l-Bıldân*, III, 192.

⁴³⁰ Sicilmâse ile aralarında beş günlük yürüyüş mesafesi bulunan yer. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 837.

⁴³¹ Berânîs Berberîlerinin en büyük ve en kalabalık kolu olan bu kabile, Mağrib’in en uzak köşesinde ikamet etmektedir. Mesmûde Berberîleri olarak da bilinmektedirler. Ahmet b. Ali Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-Cümân fi't-Ta'rif Bi-Kabâ'ili 'arabi'z-Zamân*, ed. İbrahim Ebyârî (Kahire: Dâru'l Kitâbu'l Mısri, 1982), 169.

⁴³² Sa'd Zağlûl, *Mağribi'l Arabî*, I, 243.

⁴³³ Bkz. Dipnot, 237

gidebildiği son noktaya kadar götürmek olduğu için Tanca'nın alınması fethে önemli bir boyut kazandıracak ve nihai hedefe ulaşılmasını sağlayacaktır.

Bu sebeple Mûsâ, Ukbe b. Nafi' zamanından beri Rum melik Julian yönetimi altında olan Tanca şehrini fethetmeyi hedefledi. Azatlısı Tarık b. Ziyâd'ı⁴³⁴ yanına alarak ordusuyla birlikte Tanca istikametine doğru ilerledi. Bu esnada kendisine engel olmaya çalışan Berberîleri de etkisiz hale getirerek şehir merkezine ulaştı ve burayı ele geçirene değin mücadele etti. Daha sonra ordusunu "Sûsu'l Ednâ" cihetine göndererek birçok esir ve ganimet alıp itaat etmelerini sağladı. Ayrıca ele geçirilen yerlere halkın kendi içinden olan itaatkâr bir vali ataması da yapılmıştır.⁴³⁵

Mûsâ, bölgedeki fetihlerini aralıksız sürdürerek Endülüs yönetimi tarafından ele geçirilmiş olan kıyı şehirlerine gitti. Bu şehirlerden biri de "Sebte" şehridir. Şehrin valisi Julian burada bulunmakta ve Tanca'yı da buradan idare etmekteydi.⁴³⁶ Ancak Mûsâ ve ordusu olağan güçleriyle çatışmalarına rağmen bu şehri ele geçirmeyi başaramayarak Tanca'ya geri dönmek zorunda kaldı. Zira bu şehir müstahkem surlarla çevrili ve Endülüs sınırında olması hasebiyle askerî açıdan bir üs mahiyetindeydi. Ayrıca Gotların kralı "Gaytaşa(Witiza)" şehre, deniz üzerinden destek sağlamaktaydı.⁴³⁷ Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı burası, Müslümanlar tarafından aşılabilir bir engel haline geldi. Şehre ancak, ilerleyen süreçte Julian ile yapılacak antlaşma sonucunda girilebilecektir.⁴³⁸

Tanca'da yaşayan isyankâr Berberîler, Müslümanlara boyun eğmeyen ve Gotların tahakkümü altında yaşayan Bütr ve Berânis Berberîleriydiler. Mûsâ, bu toplulukların dizginlenmesi ve çıkaracakları taşkınlıkların önlenmesi adına Tanca'da, bir sahil güvenlik koridoru oluşturdu ve oğlu Mervân'ı bin yedi yüz kişilik kuvvetle burada görevlendirdi.⁴³⁹ Fakat Mervân, bir müddet sonra görevinden ayrıldı ve yerine Târik b.

⁴³⁴ Tarık b. Ziyâd, Endülüs fatihi lakabıyla bilinir ve Berberî asıllıdır. Mûsâ b. Nusayr'ın elinde İslam'ı benimseyen bu zat onun en güçlü komutanlarından biri olmuştur. Nitekim Mûsâ, Tanca fethedildikten sonra onu, bu şehre vali olarak atayarak onurlandırmıştır. Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dar'ü İlmî Li'lme'lâyîn, 2002), III, 217.

⁴³⁵ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 236.

⁴³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 233.

⁴³⁷ Sallâbi, *Fethu'l İslâm*, 170-171.

⁴³⁸ Özkuyumcu, bu konuyu ele alırken muhtemelen Ukbe b. Nafi' günleriyle karıştırmış olacak ki Mûsâ'nın şehri zorlanmaksızın hatta Julian'ın bizzat teslim etmesiyle ele geçirdiğini söylemiştir. İncelediğimiz kaynakların hiçbirinde bu türden bir bilgiye rastlamamız tespitimizi teyit eder mahiyettedir. Bkz. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, 182.

⁴³⁹ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 237.

Ziyâd atandı. Böylece Mağribu'l Aksâ'da, Sebte hariç tüm vilayetler İslam fethine mazhar oldu.

Mağribu'l Aksâ'daki fetih süreci istikrarlı bir şekilde tamamlanıp güvenlik koridoru oluşturulurken Mûsâ, azatlısı Tarık'ın emrine yeteri kadar askeri teçhizat ve on dokuz bin kişiden müteşekkil Berberî askeri ile bölgede Kur'an'ı öğretmeleri ve İslam'ı yaymaları amacıyla bir grup öğretici bırakarak Kayrevân şehrine gitti.⁴⁴⁰ Giderken günümüz Tunus-Cezayir sınırında, Kayrevân'a beş günlük mesafede bulunan "Meccâne" şehrini fethetti.⁴⁴¹

Görüldüğü üzere Mûsâ, kendinden önceki komutanlardan farklı olarak daha kapsayıcı bir politika sergilemiş ve bütün Mağrib'te etkisini göstermiştir. Bu başarılarla birlikte devlet bütçesine muazzam seviyede ganimet aktararak Emevî Hanedanı'nın Kuzey Afrika bölgesinde belki de en parlak dönemi yaşamasını sağlamıştır. Mûsâ, bunu yaparken halkın dîni yönden gelişmesini de kulak ardı etmemiş ve Sebte mıntıkası dışındaki alanlarda İslam dininin yayılmasını, toplumun İslam şuurunu benimsemesini de önemsemiş ve bu uğurda büyük çaba sarf etmiştir.

1-4. Mûsâ'nın İfrîkiye'de Yaptığı İcraatlar ve Deniz Üzerine Düzenlediği Seferler

Mûsâ, Kayrevân'a gittikten sonra Tunus'un şehirleşmesine, Rades⁴⁴² limanıyla şehri birbirine bağlayan kanalın 12 mil kadar genişletilmek suretiyle Tunus tersanesine kadar birleştirilmesini sağladı ve deniz üzerine yapacağı fetihlerin yolunu açtı.⁴⁴³ Ardından deniz yolculuğunun başlaması için gerekli hazırlıkların yapılmasını emretti. Kısa süre sonra H. 89 M. 708 senesinde halkın soylularından olan bazı kimseleri, oğlu Abdullah b. Mûsâ b. Nusayr'ın öncülüğünde belirlediği istikamete doğru sefere çıkmasını buyurdu.⁴⁴⁴ Bunun üzerine ordu, gemilere binerek Sicilya ve Endülüs arasında bulunan Mayurka ve Minurka⁴⁴⁵ adalarına gitti ve buraları fethetmeyi başardı.⁴⁴⁶ Bu seferin iki

⁴⁴⁰ Sallâbi, *Fethu'l İslâm*, 171.

⁴⁴¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 1997, IV, 21.

⁴⁴² Hassân b. Nu'man zamanında Tunus şehrinin kıyısına inşa edilen limana verilen isimdir. Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 693.

⁴⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse*, II, 56.

⁴⁴⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarü Târihi Dimaşk* (Dimeşk: Darü'l Fikr li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzî', 1984), XXVI, 16.

⁴⁴⁵ Endülüs'ün doğusunda birbirine yakın mesafede bulunan iki adadır. Hamevî, *Mu'cemü'l Büldân*, V, 246.

⁴⁴⁶ Mevsilî, *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*, I, 238.

özelliği vardır. Bunlardan birincisi, Müslümanların, Orta Akdeniz üzerine gerçekleştirdiği ilk sefer olması diğeri ise ordu içinde bulunan halkın soylularına nispetle “Ğazvetü’l Eşrâf” olarak adlandırılmasıdır.⁴⁴⁷

Mûsâ deniz üzerindeki fetihleri sürdürmeye devam ederek Ayyaş b. Ahyel komutasındaki bir orduyu da Sicilya⁴⁴⁸ adasında bulunan Sarakosa⁴⁴⁹ şehrinin fethi için görevlendirdi. O, burayı fethederek geri döndü.

Mağrib’teki bu gelişmeler hem hilafet merkezi hem de Mısır valiliği tarafından takip edilmekteydi. Gerekli hallerde lojistik destek sağlamayı ihmal etmemekteydiler. Nitekim Mısır valisi, bu deniz fetihleri sırasında A’ta b. Ebî Nâfi’ el-Hüzelî kumandasında Mısır askerlerinden oluşan bir birliği İfrîkiye’ye gönderdi. Mûsâ Sûse’de demir atan gemiye rızık, silah ve gerekli askerî teçhizatları takviye etti ancak, daha sonra A’ta’ya mektup yazarak; “*Ey komutan! Ekim ayındasınız ve bu mevsim denizde sefer edebilmek için uygun bir mevsim değildir. Hava şartları sefere elverişli hale gelene kadar olduğunuz yerde kalınız*” diyerek seferi ertelemesi yönünde tavsiyede bulundu. Fakat A’ta, Mûsâ’nı tavsiyesine kulak asmayarak yükünü aldı ve Serdâniye⁴⁵⁰ adasına çıkarma yaptı. Burada başarılı bir mücadelede bulunan Müslümanlar yüklü miktarda ganimet alarak adadan ayrıldılar. Ama bu ayrılış onların sonu oldu. Zira Mûsâ’yı dinlemeyen ordu dönüş yolunda şiddetli bir fırtınaya maruz kalarak denizde alabora oldu ve içinde bulunan A’ta ile ordusu boğularak hayatlarını kaybettiler.⁴⁵¹ Kaynaklar, Abdullah b. Mûsâ’nın bu adaya H. 89 M. 708 senesinde yeniden bir sefer gerçekleştirerek kalan bütün şehirleri fethettiğini ve altın, gümüş gibi kıymetli madenlerin yanı sıra 3.000 kadar esir ele geçirildiğini de aktarmaktadırlar.⁴⁵²

⁴⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, LXI, 216.

⁴⁴⁸ Mağrib adalarından, İfrîkiye’nin karşısında üçgene benzer şekilde bulunan bir ada parçası. Karadan, yürüme mesafesiyle 7 günlük uzaklıktadır. Kazvîni, *Âsârü’l-Bilâd*, 215.

⁴⁴⁹ Sicilya adasının en büyük şehri. Bağdâdî, *Merâsidü’l-İttulâ*, II, 709.

⁴⁵⁰ Mağrib denizinde (Akdeniz) bulunan en büyük adadır. Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, III, 209.

⁴⁵¹ Sallâbi, *Fethu’l-İslâm*, 172.

⁴⁵² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, II, 57; Halîfe b. Hayyât, *Halîfe b. Hayyât*, 1977, 300; Himyerî, *er-Ravdü’l-Mi’târ*, 315.

SONUÇ

Hulefâ-i Râşidîn döneminden başlayarak fethedilinceye kadar Kuzey Afrika bölgesiyle temaslar -belli dönemlerde kesintiye uğrasa da- hep var olmuştur. Müslümanlar, gaye edindiği Allah yolunda cihat etmek ve bu yolda şehadete ermek bâbınca, İslâm'ın gür sedasını ulaştırabilecekleri en son noktaya kadar taşımaya çalışmışlardır. Hicri I. asırda dünya üzerinde güç sahibi olan Batıda Bizans, Doğu da Sâsâni tehlikesine rağmen hem Hilâfet makamında bulunan idareciler hem de Müslüman halk amaçlarından vazgeçmemişlerdir. Nitekim Hz. Ömer zamanında Amr b. el-Âs'ın Mısır'a ayak basmasıyla başlayıp Hz. Osman zamanında Abdullah bin Sâ'd ile devam eden Kuzey Afrika cephesinden Batı'ya açılma politikası, özellikle Emevîler döneminde Muâviye bin Ebî Süfyân'ın başa geçmesiyle yeniden şekillenmiştir.

Emevîler'in olgunlaşma dönemiyle birlikte zirveye ulaşan İslâmî fütuhâtın Kuzey Afrika üzerinden Batı'ya açılması noktasındaki en büyük engeli ise bölgenin yerli halkı olan Berberîler ve onları egemenliği altında tutmaya çalışan Rumlar oluşturmaktaydı. Berberîler, her ne kadar özgürlük ve bağımsızlıklarına düşkün olsalar dahi, tarih boyunca kendi iradeleriyle kayda değer bir başarı elde edememiş, başka milletlerce yönetilmek durumunda kalmışlardır. Bu milletlerden biri de Romalılardır. Onların Berberîleri yıldırın politikaları sebebiyle Berberîler, bölgeye gelen Müslümanları benimsemiş lakin, Bizans'ın kışkırtmaları neticesinde sürekli olarak isyanlara kalkışmışlardır.

Müslümanların bu bölgeye tamamen hâkim olabilmesi ise Rum tehlikesinin ortadan kalkmasıyla mümkün olmuştur ki, onların bu toprakları terk etmesi ve Müslümanların, Berberîlere karşı hoşgörülü politikası sayesinde halk İslâmiyet'i seçmiş ve Müslümanların yanında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Abdülvehhâb, Hasan Hüsnü. *Hülâsatü't-Târîhi Tunus*. Tunus: Dâru'l Kütübi'l Arabiyye, 3. Basım, 1953.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2: Hulefa-i Râşidin Dönemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.

Aselî, Bessâm. *Silsiletü'l Cihâd Şa'bi Cezâyir*. Dâru'n Nefâis, 3. Basım, 1990.

Asîrî, Ahmet Ma'mur. *Mûcizu Târîhi'l İslâmî Munzu Âdem İlâ Asrinâ'l Hâzir*. Riyâd: Kral Fahad Milli Kütüphanesi, 1. Basım, 1996.

Askalâni, İbn Hacer. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1994.

Atçeken, İsmail Hakkı. "Septe (ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/16 (01 Mayıs 2003).

Bağdâdî, Sefiyyü'd-dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk. *Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l Emkine ve'l-Bikâ*. Beyrut: Dâru'l Cîl, 1. Basım, 1991.

Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1992.

Belâzurî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l Büldân*. Beyrut: Dâru'l Mektebetü'l Hilâl, 1988.

Bouhouche, Ammar. *Târîhu's Siyâsî Li'l Cezâyir*. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1. Basım, 1997.

Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara üniversitesi basımevi, 2. Basım, 1964.

Cezâirî, Mübarek b. Muhammed el-mîlî. *Târîhu'l Cezâir fi'l Kadîm ve'l Hadîs*. El-Müessesetu'l Vataniyyetu li'l kitâbi bi'l Cezâir, 1986.

Dayf, Abdullah Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-'arabî*. Mısır: Dâru'l Maârif, 1. Basım, 1995.

Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Me'âlimü'l-Îmân fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayrevân*. Tunus, 1320.

Debûz, Muhammed Ali. *Târîh'u-l Mağribi-l Kebîr*. ed. Saîd el-Hatâlî. Tawalt Kültür Vakfı, 2010.

Ebû Abdillâh, İbn Fâkih. *Kitâbü'l-Büldân*. ed. Yusuf El-Hâdî. Beyrut: Âlem el-kütüb, 1. Basım, 1996.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, Taberî. *Tarih-i Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.

Ebû Zür'a, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh. *Târîhu Ebî Zür'a*. Dımeşk: Mecmau'l-lugati'l-Arabiyyet, ts.

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü 'Ulemâ'i İfrîkiyye*. Beyrut: Dâru'l Kitâb Li'l Benânî, 2010.

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm. *Kitâbu'l Mihen*. Riyâd: Dar'ul Ulûm, 1. Basım, 1984.

El-Belazuri, Ahmed B. Yahya. *Fütuhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Hudûdü'l-âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib. çev. Seyyid Yusuf El-Hâdî. Kahire: Dâru's Sekafiyye, 2002.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı raşidin devri: (dört halife dönemi 11-40 / 632-661)*. İstanbul: Kubbealtı, 2015.

Fayda, Mustafa. "Yermük Savaşı". 485-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Fevvâz, Zeyneb. *ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr*. Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1. Basım, 1894.

Halîfe b. Hayyât. *Tarihu Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Tarihu Halife b. Hayyât*. Dımeşk: Dâru'l Kalem, 1977.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-Büldân ve Mu'cemü'l-Üdebâ'*. Beyrut: Dâru's Sadr, 2. Basım, 1995.

Harman, Ömer Faruk. “Tübba”. 41/455-456. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.

Hasan, Ali İbrahim. *Târîhu'l İslâmî'l Âm*. Kahire: Mektebetu Nehdati-l Mısıriyyeti, 1. Basım, 1903.

Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *er-Ravdü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*. Beyrut: Müessesetu Nâsır Li's Sekâfe, 1980.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2011.

Hizmetli, Sabri. *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.

İbâdî, Dr. Ahmet Muhtar. *fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Daru'n-Nehdetu'l-Arabiyye, ts.

İbn Abdülber. *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. Beyrut: Dâru'l Cîl, 1992.

İbn Abdülhakem, Abdurrahmân b. Abdillâh. *Fütûhu Mısr ve'l Mağrib*. Mektebetü's-Sekafiyyeti'd-diniyye, 1994.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Târîhu Medîneti Dimeşk*. Darü'l Fıkr li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzî', 1995.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'acâ'ibi'l-Esfâr*. çev. Ali Murat Güven. İstanbul: Yeni Şafak, ts.

İbn Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Hulleti's-Siyerâ'*. Kahire: Dâru'l Maârif, 1985.

İbn Esîr, İzzeddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-Ğâbe*. Beyrut: Dâru'l Fıkr, 1989.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihabüddin Ahmed b. Yahya. *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*. Abu Dabi: El-Mecmu' es-Sekâfi, 2002.

İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men Âserahüm Min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*. Beyrut: Dâru'l Fıkr, 1988.

İbn Hazm, Alî b. Ahmed. *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1983.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru's Sadr, 1889.

İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru's Sekafiyye, 1983.

İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Tunus: Cemû'l-Hukûki Mahfûza, 1. Basım, 2013.

İbn Kesir. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.

İbn Kesîr. *Ta'rîfu bi'l Emâkini'l Vârideti fî'l Bidâyeti ve'n Nihâyeti li'bni Kesîr*, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Dâru'l Fikr, 1986.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's Siyâse*. ed. Muhammed Mustafa Fehmi. Mısır: Columbia Üniversitesi Kütüphaneleri, 1331.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Maârif*. Kâhire: El-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Âmmetu Li'l Kitâb, 1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*. Dimeşk: Darü'l Fikr li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzî', 1984.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Kâhire: Mektebetu'l Hancî, 2001.

İbn Sa'd, Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. çev. Heyet. Siyer Yayınları, 2015.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Mısır: Dâru'l Kütüb, ts.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed. *Târîhu Mısır*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2000.

İbnü'l Esir, İzzeddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't Târih*. Beyrut: Dâru'l Kitâbu'l Arabî, 1997.

İbnü'l Esir, İzzeddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't Târih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça. I-XI Cilt. Beyazıt-İstanbul: Bahar yayınları, Renk-Iş ofset., 1991.

İnan, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l Hancî, 1997.

İsfahânî, İmâdüddin. *el-Bûstânü'l-Câmi' li-Cemî'i Tevârihi Ehli'z-Zamân*. ed. Ömer Abdusselam. Beyrut: El-Mektebetü'l Asriyye, 1. Basım, 2002.

İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru's Sâdr, 2004.

Kalkaşendî, Ahmet b. Ali. *Kalâ'idü'l-Cümân fi't-Ta'rîf Bi-Kabâ'ili 'arabi'z-Zamân*. ed. İbrahim Ebyârî. Kahire: Dâru'l Kitâbu'l Mısırî, 2. Basım, 1982.

Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-'arab*. Beyrut: Dâru'l Kitâb Li'l Benânî, 1980.

Kalkaşendî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fi Sinâ'ati'l-Inşâ'*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, ts.

Kannevcî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân. *Lüktatü'l-'aclân Mimmâ Temessü İlâ Ma'rifeti'l-Hâcetü'l-Insân*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1975.

Kayrevânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Kâsım. *Târihu İfrîkiyye ve'l-Mağrib*. Darü'l Ferecânî li'Neşr ve't-Tevzî', 1994.

Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru's Sâdr, ts.

Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, 820.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2003.

Mahmûd Makdîş. *Nüzhetü'l-Enzâr fi 'acâ'ibi't-Tevârih ve'l-Ahbâr*. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1988.

Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh*. Port Said: Mektebetü's-Sekafiyyeti'd-diniyye, 2010.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed. *el-Mukaffâ'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 2006.

Makrîzî, Takıyüddîn Ahmet b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr Bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 1997.

Mâlikî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Riyâdu'n- Nüfus fi Tabakâti Ulemâ-i Kayravân ve İfrikiyye*. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1994.

Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

Mesûdî, Muhammed el-Bâcî. *el-Hülasatü'n-Nakiyye fi Ümera İfrikiyye*. thk. Dr. Muhammed Zeynehum. Kahire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, 2012.

Mevsılî, Mahmûd Şit b. Mustafâ b. Hattâb. *Kâdetu Fethi'l-Mağribi'l Arabî*. Dâru'l Fıkr, 1984.

Mu'nis, Dr. Hüseyin. *Fethu'l Arab li'l Mağrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekafıyyeti'd-diniyye, ts.

Mu'nis, Hüseyin. *Fethu'l Arab Li'l Mağrib*, ts.

Mu'nis, Hüseyin. *Ma`âlim Târîh el-Magrib ve'l-Endelus*. Kahire: Dar'ur Reşâd, 6. Basım, 2003.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*. Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l- Kavmiyye, 2002.

Ömer Faruk, Harman. "Arim". 3/373-374. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1991.

Özkuyumcu, Nadir. *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*. Manisa: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü, 2007.

Sa'd Zağlûl, Abdulhamîd. *Târîhu'l Mağribi'l Arabî*. İskenderiyye: Münşa'at el-Ma'arif, 1993.

Sallâbi, Ali Muhammed. *ed-Devletü'l Ümeviyye Avâmilü'l İzdihâr ve Tedâiyyâtü'l İnhıyâr*. Beyrut: Darü'l Ma'rifeti li't-Tabâati ve'Neşr ve't-Tevzî', 2008.

Sallâbi, Muhammed Ali. *Fethu'l İslâm fî Şimâli İfrîkî*. Kahire: Müessesetu'ikra'li'n-Neşr ve't-Tevzi ve't-Terceme, 1. Basım, 2007.

Selavî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiksâ li-Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Kazablanka: Dâru'l Kitâb, 1954.

Seyyid, Eymen Fuâd. "İskenderiye". 576-580. İstanbul, 2000.

Sırma, İ. Süreyya. *Müslümanların Târîhi*. Ankara: Beyan Yayınları, 2014.

Taha Abdulmaksud. *Mûciz an el-Fütûhâtü'l İslâmiyye*. Kâhire: Darü'n-Neşr li'l-Câmiât, ts.

Takkuş, Muhammed Süheyl. *Tarihü'l Hulefâ'i-r Raşidin El Fütuhât ve'l İncâzâtü's Siyasiyye*. Beyrut: Dâru'n Nefâis, 2003.

Ticânî, Abdullah b. Muhammed. *Rihletü't-Ticânî*. Tunus: Dâru'l Arabiyyetü'l Kitâb, 1981.

Uleymî, Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Târîhu'l-Mu'teber Fî Enbâ'i Men 'aber*. ed. Nureddin Tâlib. Suriye: Dâru'n Nevâdir, 1. Basım, 2011.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2001.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Dahhâk b. Kays". 8/409-410. TDV İslam Ansiklopedisi, 1993.

Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ yayınları, 1992.

Zâvî, Tâhir b. Ahmed. *Târîhu'l-Fethi'l-'Arabî Fî Lîbyâ*. Mısır: Dâru'l Maârif, ts.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. Beyrut: Müessesetu'r Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr Ve'l-A'lâm*. El-Mektebetu't Tefkîyye, 2010.

Zeydân, Corcî. *Târîhu Mısır El-Hadîs*. Kâhire: Mektebetu Medbûlî, 1999.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dar'u İlmi Li'lme'lâyîn, 15. Basım, 2002.

Kitâbü'l-İstibsâr fî 'acâ'ibi'l-Emsâr. Bağdat: Dâru'ş Şuûnu's Sekafiyye, 1986.

